

IN- TERS- TICE

INTERSTICE

**Encounters between artists, children
and educators**

Reflexions entre les arts i l'educació

INTERSTICE. Encounters between artists, children and educators. Thoughts in-between the arts and education

Editors

Gemma París Romia, Silvia Blanch Gelabert, Penny Hay

Layout & Design

Rosa Llop

Authors

Silvia Blanch Gelabert, Helena Cabo, Siri Dybwik, Kirsten Halle, Penny Hay, Chiara Panciroli, Gemma París Romia, Veronica Russo, Isabel Urpí

Collaborators

Aleix Barrera-Corominas, Louise Chapman, Anna Ciraso Calí, Anita Macaуда, Chiara Panciroli, Maria Chiara Sghinolfi, Eulàlia Ribera

Photography

Núria Grau, Guillem Martos, Morten Berentsen, Tord Paulsen & pictures belonging to House of Imagination

www.interstice.eu

INTERSTICE
ENCOUNTERS BETWEEN
ARTISTS, CHILDREN AND EDUCATORS

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

This document has been produced with the financial support of the European Union (Erasmus + programme), through the project "INTERSTICE - Encounters between artists, children and educators" (Ref.: 2020-1-ES01-KA203-082989). The contents of this document are under the sole responsibility of the authors and under no circumstances can be considered as reflecting the position of the European Union.

INTERSTICE

Encounters between artists, children and educators

INTERSTICE
**Encounters between artists,
children and educators**

Reflexions entre les arts
i l'educació

Maneres d'entendre l'art i l'educació

El propòsit d'aquest llibre **9**

Projectes Artístics i Socis **13**

espai c.

Universitat Autònoma de Barcelona (Catalunya) **12**

House of Imagination.

Universitat de Bath Spa (Regne Unit) **13**

Mestres que es mouen e Artistes que es mouen

laSala (Catalunya) **15**

Museo Officina dell'Educazione (MOdE)

Università di Bologna (Itàlia) **16**

Arts escèniques per als més menuts.

Universitetet i Stavanger (Noruega) **17**

Condicions per a escenaris educatius creatius:

conceptes i plantejaments **19**

Creativitat **19**

Exemples pràctics **21**

Pensament crític **27**

Exemples pràctics **29**

Linguaggi artistici **29**

Exemples pràctics **32**

Co-creazione **40**

Exemples pràctics **43**

Spazi inclusivi di incontro **47**

Exemples pràctics **49**

Ambienti estetici **52**

Exemples pràctics **53**

Conclusions **57**

Per a continuar llegint **59**

Maneres d'entendre l'art i l'educació El propòsit d'aquest llibre

Interstice | Encounters between Artists, Children and Educators

The forms of articulation used in art should be integrated into all educational processes.

-Luis Camnitzer

Interstice és un projecte Erasmus+ desenvolupat per universitats, institucions culturals i artistes de Catalunya, Regne Unit, Itàlia i Noruega per promoure espais de trobada entre educadores, artistes i infants, amb l'objectiu de millorar els processos d'aprenentatge i per construir una pedagogia de la co-creació a través de les arts.

Els participants del projecte han estat treballant en col·laboració, des de les seves pròpies experteses, compartint i reflexionant sobre les experiències compartides i els programes desenvolupats entre arts i educació. En aquest llibre volem compartir els elements clau que creiem necessaris per construir espais creatius per a l'aprenentatge. Hem après els uns dels altres i volem compartir aquest coneixement i experiència per inspirar altres professionals de les arts i l'educació.

Aquest document ha integrat diferents àrees artístiques (escèniques i visuals), amb l'objectiu d'empoderar altres professionals culturals i educatius per assolir el repte de crear entorns d'aprenentatge més creatius. El llibre recull evidències

de metodologies innovadores d'aprenentatge, les quals creen contextos híbrids entre escola i artistes, a partir de l'experiència de cada soci europeu. Cada capítol comparteix exemples de com dissenyar projectes artístics amb artistes visuals i escènics en entorns educatius, construint projectes amb diferents centres culturals de cada context comunitari on es desenvolupen els projectes singulars.

Els exemples es mostren a través d'una narració visual, mostrant evidències de les fases d'implementació, documentació i anàlisi de projectes innovadors entre els àmbits artístic i educatiu, amb l'objectiu d'oferir estratègies per desenvolupar projectes de futur en contextos educatius.

L'objectiu principal d'aquest document és crear contextos híbrids entre l'art i l'educació perquè els infants creixin en entorns creatius, on les arts s'inclouen de manera significativa dins l'estructura educativa. Per tal que els infants participin en experiències culturals i s'apropin al pensament artístic, juntament amb les seves mestres, l'escola és un context ideal per implicar les artistes com a agents educatius, perquè es l'espai educatiu on tots els infants comparteixen. En els projectes que mostrem, desenvolupats en contextos educatius de Noruega, Itàlia, Regne Unit i Catalunya

els infants treballen amb artistes professionals i entenen les arts com una forma d'aprenentatge.

Aquest document promou la integració de les arts escèniques i visuals en un context educatiu, mostrant algunes orientacions en les diferents fases d'implantació i avaluació. S'inclouen exemples de projectes realitzats pels socis, amb experiències centrades en diferents llenguatges artístics en àmbits d'educació infantil i primària.

L'objectiu d'aquest llibre és motivar professionals educatius i culturals de diferents països a incorporar els processos creatius en els processos d'aprenentatge, per garantir espais d'intersecció entre art i educació en la vida dels infants.

Aquesta publicació està adreçada, principalment, a professionals de l'educació i les arts:

- Alumnes de grau d'educació infantil i primària d'universitats centrades en Art i Educació, convidant a un nou paradigma d'inclusió de les arts en la formació inicial.
- Professors universitaris i investigadors que donen suport a aquest paradigma educatiu.
- Docents i equips directius d'escoles d'infantil i primària interessats a

incloure les arts d'una manera més significativa en els entorns educatius.

- Artistes professionals interessats a participar en projectes artístics relacionats amb contextos educatius.
- Professionals d'institucions culturals que treballen en mediació educativa.

La nostra visió

Influir en els resultats d'aprenentatge dels estudiants universitaris del grau d'Educació Infantil i Primària incorporant experiències innovadores que entrellacin art i educació mitjançant l'aprenentatge col·laboratiu entre estudiants, artistes, mestres i infants.

La nostra missió

Compartir i promoure experiències artístiques creatives inclusives a tota la població infantil, especialment als més vulnerables i que tenen menys oportunitats de viure propostes culturals de qualitat.

La nostra finalitat

Crear productes i material pedagògic per facilitar la formació i implementació de les experiències artístiques als estudiants universitaris perquè, posteriorment, puguin incidir als espais educatius. El material també està dissenyat per formar mestres i altres professionals culturals,

per incloure l'art de la forma integrada a la universitat i altres institucions educatives.

Objectius generals

- Millorar el nivell de competències de l'alumnat dels graus d'Educació Infantil i Primària de les universitats del consorci, formant-los en pràctiques estètiques de qualitat en l'educació.
- Apropar l'art contemporani d'alta qualitat a l'educació infantil, educació infantil i primària, millorant la creativitat i el pensament crític dels infants; apropar les arts contemporànies d'alta qualitat als centres d'educació infantil i primària, i a les universitats.
- Promoure oportunitats de participació en experiències culturals, reduint les desigualtats en el seu accés seguint tres principis: interacció, participació i democràcia en contextos educatius.

Objectius específics

- Oferir als alumnes d'Educació Infantil i Primària una formació específica en estils d'ensenyament més diversos i adaptats als contextos culturals contemporanis.
- Influir en l'aprenentatge al llarg de la vida mitjançant la intersecció d'agents culturals i educadors, per tal de de-

svolupar un marc conceptual més holístic i inclou d'educació artística participativa.

- Explorar el potencial de noves metodologies formatives i docents, inclòs l'aprenentatge entre iguals.
- Promoure la consciència intercultural mitjançant la mobilitat i la cooperació entre socis.

Projectes Artístics i Socis

espais c

Universitat Autònoma de Barcelona (Catalunya)

Arts visuals + educació primària (6-12 anys)

Projecte coordinat per:

Institut de Cultura de Barcelona ICUB (Ajuntament de Barcelona), Consorci Educació (Ajuntament de Barcelona i Generalitat de Catalunya), i Universitat Autònoma de Barcelona (UAB).

espais c és un programa del Consorci d'Educació de Barcelona, l'Institut de Cultura de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona, amb la mediació del centre d'arts Fabra i Coats i l'EART. Diferents centres culturals de Barcelona participen al programa com a entitats mediadores: Hangar, Fundació Antoni Tàpies, Fundació Suñol, La Capella, i les galeries Àngels Barcelona i Chiquita Room. Cada institució està vinculada a una escola pública de Barcelona que participa en el programa: Sagarra, IES Arts, Eixample, Miralletes, Aldana i Mercè Rodoreda.

Objectius del programa:

- Participar activament en processos de pensament i transformació educativa.
- Potenciar la presència de la cultura en l'àmbit educatiu i l'educació en l'àmbit cultural.
- Donar èmfasi al treball en xarxa i a la comunitat.

- Normalitzar la presència d'artistes i creadors als centres educatius, a partir de la residència temporal d'artistes a les escoles i la posada en marxa de cada espai c com a espai col·laboració, orientat al desenvolupament dels processos de creació artística.

L'artista no fa classes ni tallers a l'escola, sinó que utilitza l'espai previst com a taller propi durant un any, fent-se present al centre i compartint-ho amb els alumnes que hi van per desenvolupar els seus projectes, amb quin conversen i comparteixen estratègies i coneixements mutus.

L'espai, al ser un taller que els alumnes comparteixen durant unes hores, està gestionat per la comissió de l'espai c, formada per representants dels estudiants, un representant del professorat, l'artista i l'equip de mediació del programa. Aquesta comissió s'encarrega de regular l'ocupació, les condicions d'ús, les tasques de neteja, l'ordre, el material, etc., així com la detecció de necessitats, el pressupost, i la gestió de les experiències d'aprenentatge.

Els processos creatius realitzats a l'espai c, tant el de l'artista o col·lectiu com el de l'alumnat que hi participa, són visibles, tant al propi centre educatiu com al sistema artístic i cultural de la ciutat.

Entenent l'art com a espai de 'trobada' (Bourriaud, 2011), el projecte espais c convida els joves artistes a realitzar una residència a escoles de primària de Barcelona, amb l'objectiu de crear sinergies entre l'educació i l'art per a la transformació educativa. El projecte potencia la presència dels processos de creació artística a l'escola de manera continuada, mitjançant l'articulació d'un espai de creació i interrelació entre infància, educadores i artistes. El taller esdevé un espai de co-creació a través de diferents llenguatges artístics, on les decisions es prenen de manera conjunta i horitzontal entre infants i artistes, i en coordinació amb la mestra referent de l'espai c.

House of Imagination

Universitat de Bath Spa (Regne Unit)

Arts visuals i performatives + educació infantil i primària (3-11 anys)

House of Imagination és una organització de recerca centrada en el pensament creatiu i crític infantil i juvenil. A la pràctica, House of Imagination utilitza la investigació d'acció per planificar i oferir programes innovadors que permetin als infants donar forma a les seves vides mitjançant l'activitat creativa, i les escoles canviar les seves pràctiques mitjançant el desenvolupament professional. En el seu centre hi ha la co-investigació entre infants, educadors, artistes i professionals creatius.

House of Imagination està impulsat per un desig de canvi tant en la vida dels infants com a les escoles, centrant-se en l'exploració de les possibilitats que ofereix la creativitat. Els nens necessiten més oportunitats per desenvolupar la seva creativitat i experimentar, i els mestres necessiten més suport per integrar aquestes habilitats. Mitjançant la investigació i la difusió, HOI proporciona evidències del canvi i ajuda a construir una ecologia cultural sòlida que, al seu torn, dona suport als infants, les escoles i els professionals creatius.

Forest of imagination és un esdeveniment anual participatiu d'art i arquitectura contemporània gratuït i obert a tothom, amb un programa d'aprenentatge creatiu dissenyat conjuntament per un equip col·laboratiu d'organitzacions locals de

Bath. Forest of Imagination reimagina espais familiars, inspirant la creativitat i augmentant la consciència de la natura en un context urbà. Cofundat amb Andrew Grant, Grant Associates (famós per dissenyar els Supertrees a Singapur), Forest of Imagination és una col·laboració única entre les indústries creatives i culturals i la comunitat de Bath. Crea un espai que convida a tothom a conversar sobre la importància d'aquests temes en un entorn lúdic i immersiu per a totes les edats. El projecte també il·lumina la importància dels boscos globals, la capacitat de Bath com a ecosistema creatiu, la meravella natural de la ciutat i sobretot la capacitat dels boscos d'inspirar la creativitat en tothom.

School Without Walls, en col·laboració amb l'egg theatre, crea una oportunitat perquè els educadors pensin sobre l'ensenyament i l'aprenentatge de manera diferent: per inspirar l'aprenentatge a tot arreu, més enllà de les parets de l'escola. Els nens i els joves es dediquen a consultes significatives i creatives en contextos de la vida real, a la residència en centres culturals i amb la ciutat com a campus d'aprenentatge. Aquest entorn d'investigació transforma l'aprenentatge tant per als professors com per als infants.

L'enfocament es basa en un conjunt clar de principis desenvolupats amb House of Imagination: bàsicament, aquest procés implica inspiració, immersió i invenció, per fomentar les ments indagadores, el pensament creatiu i la reflexió crítica. Desenvolupar una pedagogia creativa i inclusiva d'alta qualitat és clau per a l'èxit del treball en la incorporació de pràctiques creatives i reflexives a les escoles i entorns.

Mestres que es mouen e Artistes que es mouen

laSala (Catalunya)

Arts escèniques + educació infantil i primària (0-8 anys)

laSala és un Centre d'Art de creació, exposició, formació i recerca adreçat a nens de 0 a 14 anys. Les seves actuacions estan pensades principalment per adreçar-se als infants i les seves famílies, però també a professors i professionals de l'àmbit de la creació artística, l'educació i l'acció social, especialment per a la primera infància i la joventut. laSala creu en el poder transformador de les Arts. La seva missió és crear l'entorn i el moment adequats, esborrar límits, fer-se preguntes i reflexionar, fomentar la interacció i inculcar emocions. El seu objectiu és fer viure experiències artístiques completes generant trobades artístiques per als infants, ja sigui amb les seves famílies o a l'escola. El seu objectiu és fomentar i promoure la pràctica en l'àmbit de les Arts per a públic infantil i juvenil. laSala té com a objectiu l'elevació de les Arts per a infants i joves posant en valor la qualitat i el rigor professional. Les seves línies d'actuació es nodreixen de la innovació, l'exploració de nous llenguatges i la invitació als artistes a explorar el camp de les Arts per a nens i joves. laSala promou la creació a través de noves formes artístiques que es nodreixen de la recerca i el diàleg entre les disciplines següents: Art, Educació i Ciència.

Projectes laSala:

Festival elPetit

Missió: celebrar, fomentar i promoure les Arts per a la primera infància.

Des de l'any 2005, laSala organitza el Festival elPetit, el primer festival internacional d'Art d'Espanya dedicat exclusivament a les Arts per a la primera infància (0-5 anys).

El Festival elPetit se celebra cada novembre a 11 ciutats diferents, amb companyies nacionals i internacionals en 30 ubicacions simultànies. El nostre Festival també ofereix un programa creixent de conferències, debats, tallers de formació i sessions de networking en el marc de la Trobada Internacional de les Arts per a la Primera Infància.

Mestres que es mouen (Mestres en moviment)

Missió: construir ponts entre l'art i l'educació.

LaSala ofereix un programa de formació artística especialment dissenyat per a escoles anomenat "Mestres que es mouen". Aquest projecte reuneix mestres i artistes, combinant l'art amb l'educació.

Tot i que traspasa les fronteres d'ambdues disciplines, aquest programa busca generar trobades on noves formes d'aprenentatge 'entre iguals', és a dir, mestres, artistes i, sobretot, nens.

Pensament i recerca

Trobada Internacional de les Arts per a la primera infància.

La Trobada Internacional de les Arts per a la primera infància és un espai de diàleg obert a artistes, productors, programadors, famílies i professors. A través de debats, investigacions, reflexions, pensaments i sessions de networking, ofereix una mirada internacional global sobre el futur de les arts per a la primera infància mentre es descriu els propòsits propers de la Sala .

It is the imagination, above all else, that makes empathy possible. Of all our cognitive capacities, imagination is precisely the one that allows us to give credence to alternative realities. It enables us to break with what we take for granted. The role of the imagination is to awaken, to reveal what is not usually seen, heard or expected.

–Maxime Greene

Museo Officina dell'Educazione (MOdE)

Alma Mater Studiorum Università di Bologna (Itàlia)

Arts plàstiques + educació infantil i primària (3-12 anys)

Museu virtual de l'educació, que crea espais col·laboratius per a estudiants, artistes, investigadors, professors i infants

El Museo Officina dell'Educazione (MOdE), és un museu digital del Departament de Ciències de l'Educació "Giovanni Maria Bertin" de la Universitat de Bolonya. A més d'organitzar esdeveniments expositius en col·laboració amb altres museus i institucions culturals d'àmbit nacional i internacional, MODE realitza també activitats científiques i de recerca. Els objectius principals del MODE són l'exposició, preservació i valorització del patrimoni de les ciències pedagògiques. Concretament, la missió del museu és doble. D'una banda, acull sales d'exposicions interactives dedicades als diferents àmbits de les ciències de l'educació. Aquests han estat pensats per donar suport a un diàleg actiu entre alumnes i professors. D'altra banda, documenta i difon les millors pràctiques educatives gràcies a una àrea de repositori específica. El MODE és un entorn digital innovador que posa en valor processos artístics d'alta qualitat realitzats en contextos reals. Té com a objectiu la difusió del coneixement i la millora de la dimensió educativa de les arts visuals i escèniques, especialment en la formació dels futurs mestres d'educació infantil i primària (<https://www.doc.mode.unibo.it/en>).

Arts escèniques per als més menuts

Universitetet i Stavanger (Noruega)

Arts escèniques + educació infantil (0-6 anys)

En el projecte artístic Scenekunst til ALLE små (Art escènic per a molt joves), convidem persones petites i grans a trobades artístiques. Participació, interactivitat i forma democràtica són les paraules clau del projecte. A través d'actuacions per a primers anys, volem que l'art sigui rellevant tant per a l'infant com per a la pràctica de l'escola bressol. El projecte té lloc a Stavanger (Noruega), i durant el període d'octubre de 2019 a novembre de 2021, 85 llars d'infants van ser convidades al projecte mitjançant una convocatòria oberta. Les actuacions i els tallers del projecte són creats per la companyia dybwikdans (www.dybwikdans.no). Tant la recerca artística com la recerca acadèmica formen part del projecte Scenekunst fins a ALLE små. A través de múltiples mètodes ens interessa descobrir perspectives sobre l'infant, l'interpret i l'art, i com aquest pot ser una pràctica significativa a la llar d'infants.

Creiem que experimentar l'art i treballar amb processos d'aprenentatge estètic a la llar d'infants ofereix a la mestra d'infantil oportunitats per estimular el desenvolupament holístic dels infants basat en l'experiència corporal i la percepció. Anco rat al Pla Marc de les llars d'infants, vinculem aquest projecte a l'àrea d'aprenentatge Art, Cultura i Creativitat que pot ser la base

de la pertinença, la participació i el treball creatiu. Treballar amb l'Art, la Cultura i la Creativitat estimularà la curiositat dels menuts, ampliarà la seva comprensió i contribuirà a la meravella, la recerca i l'experimentació. La llar d'infants ha de facilitar i desenvolupar encara més els processos creatius i les expressions dels nens (KD 2017).

En el projecte Scenekunst til ALLE små estem interessats en com la trobada artística pot viure a la pràctica del parvulari. Per estimular activitats que puguin donar suport als professors i els infants després de visitar una actuació, estem desenvolupant un conjunt d'eines digitals.

Blåfugl

Les investigacions mostren que les assignatures d'art tendeixen a ser rebaixades a la llar d'infants i que el motiu sovint es pot relacionar amb la visió del personal sobre la seva pròpia competència artística. En aquest projecte, esperem donar als mestres que treballen amb el desenvolupament, el joc i l'aprenentatge dels infants el coratge de confiar en la seva creativitat i capacitat creativa inherents. Volem ajudar les mestres a desenvolupar encara més les seves competències mitjançant l'ús de les arts en activitats quotidianes que

se centren en el joc, l'exploració, la ficció, la meravella, l'expressivitat, la sensació i l'alegria creativa.

Blåfugl dybwikdans

Creiem en les trobades amb l'art, i que, independentment de si som persones grans o petites, l'art pot emocionar, sorprendre, canviar i inspirar. També creiem que l'art en diverses formes pot dir als infants alguna cosa important sobre ells mateixos i el món que els envolta, i que aquestes experiències poden tenir un significat durador. Encara distingim entre art i obra artística. L'art en aquest context és un llenguatge especialment desenvolupat, una creativitat particular desenvolupada en processos especialment creatius amb coneixements específics dins de les arts. Així és com treballa l'artista i així es creen les obres d'art. En aquest projecte creiem que cada infant és competent en la trobada artística.

Condicions per a escenaris educatius creatius: conceptes i plantejaments

Després de reflexionar sobre els nostres projectes individuals que havíem desenvolupat durant molts anys a l'educació infantil i primària a través de les arts visuals i performatives, vam destacar els elements clau que apareixen quan treballem processos creatius i artístics en entorns educatius, al costat de les artistes. Aquests conceptes clau mostren com estem pensant juntes i com els fem visibles. Volem inspirar altres professionals a treballar més profundament la integració dels processos artístics i educatius, entenent l'educació com a coneixement cultural i els processos artístics com a forma de pensar.

Hi ha sis conceptes clau que han sorgit en el nostre treball conjunt, i que detallem a continuació:

1. Creativitat
2. Pensament crític
3. Llenguatges artístics
4. Co-creació
5. Espais de trobada inclusius
6. Ambients estètics

1. Creativitat

Entenem la creativitat com la forma més alta d'intel·ligència, que és necessària per perseguir alguna cosa nova, per generar i crear idees i solucions, alternatives i possibilitats. La creativitat és multidimensional i interdisciplinària. El pensament crític, la creativitat, i la resolució de problemes complexos s'identifiquen com tres habilitats clau per a la societat futura (Fòrum Econòmic Mundial 2020).

Prentice (2000) identifica criteris específics per a la creativitat, com ara la inventiva, la flexibilitat, la imaginació, la presa de riscos i la tolerància a l'ambigüitat. Sternberg (2010) proposa que la creativitat és un hàbit mental i implica elements com ara coneixements, adaptabilitat i síntesi d'idees que són noves i adequades.

La creativitat convida a un espai de possibilitat per a la imaginació i l'expressió d'idees creatives, i es vincula amb el pensament i la transformació artística. La creativitat és un procés cognitiu que desenvolupa connexions entre coneixements per crear alguna cosa nova.

Com a adults hem de donar temps i espai a la creativitat i mostrar la nostra confiança en el poder creatiu dels infants i de les mestres. Els resultats del doctorat de Hay han portat a una destil·lació de característiques pedagògiques que donen suport a la identitat d'aprenentatge d'un infant com a artista i inclou recomanacions per a un repertori de pedagogia creativa.

Hay (2023) assenyala el paper de l'adult com a "acompanyant" en l'aprenentatge de l'infant, valorant la indagació autodirigida (heutagogia) i posant èmfasi en el desenvolupament d'idees i l'autoconcepte de l'infant com a artista. La investigació ha generat noves idees sobre un enfocament pedagògic que té una rellevància i un significat educatiu més amplis per al futur de l'educació artística. Segons Hay (2023):

La creativitat consisteix a assumir riscos i establir connexions, i està fortament lligada al joc. La creativitat sorgeix a mesura que els infants s'absorbeixen en l'acció i en l'exploració de les seves pròpies idees, expressant-les i transformant-les mitjançant una varietat de materials i processos. La creativitat implica que els infants iniciïn el seu propi aprenentatge i prenguin decisions.

Una noció democràtica és que tothom té la capacitat per a la creativitat durant tota la vida, i que, si bé la creativitat no només pertany a les arts, les arts manifesten la possibilitat d'un pensament original i una acció valuosa (Robinson, 1999). Craft (2002) comenta que la creativitat és un aspecte fonamental de la naturalesa humana i que tots els nens són capaços de manifestar i desenvolupar la seva creativitat com a habilitat vital.

Fantasy is not opposed to reality, but is an instrument to know it.

–Gianni Rodari

El compromís amb la idea de la creativitat com a part de la vida quotidiana és un reconeixement que tot aprenentatge implica elements de creativitat. En relació a aquest enfocament autèntic i creatiu, el concepte de creativitat sàvia i humanitzadora ha sorgit en les últimes dècades (Craft et al. 2008, Chappell 2008) com un procés actiu de canvi guiat per la compassió, amb referència a la valors i identitats fluides (Chappell et al. 2012). Aquest concepte té en compte la naturalesa encarnada de la creativitat, la importància de la relació entre la nostra identitat i la nostra creativitat, i mostra que a mesura que estem fent, també ens estem fent nosaltres mateixos (Chappell et al. 2016). Rinaldi (2006) descriu com:

Des de ben petits, els infants busquen produir teories interpretatives, donar respostes ... l'important no és només donar valor sinó, sobretot, entendre què hi ha darrere d'aquestes preguntes i teories, i que el que hi ha darrere és quelcom realment extraordinari. Hi ha la intenció de produir preguntes i buscar respostes, que és un dels aspectes més extraordinaris de la creativitat.

Les arts i la creativitat tenen un valor inherent considerable en la manera com cada forma d'art contribueix de manera

única tant al desenvolupament cognitiu i afectiu, com a l'educació estètica i artística. Entenent els processos implicats podem ajudar els infants i els joves a identificar-se com a artistes des de ben petits, recolzant-los en la seva exploració i expressió d'idees, ajudant-los a desenvolupar habilitats creatives i, en definitiva, millorant les seves oportunitats de vida. Això s'aconsegueix mitjançant associacions creatives amb artistes, escoles, centres culturals, educació superior i indústries creatives.

Craft et al. (2006) defineixen estratègies que són importants en els enfocaments pedagògics de la creativitat, incloent l'ús de l'espai i el temps, el foment de l'autoestima i l'autoestima, oferint mentors en enfocaments creatius, implicant els infants en habilitats de pensament de nivell superior, fomentant l'expressió d'idees a través d'una gran varietat de mitjans expressius i simbòlics, i fomentant la integració de les àrees temàtiques a través de temes que tinguin sentit i rellevància per a la vida dels infants.

Els processos clau inherents a la creativitat estan informats per Craft (2005):

- Qüestionar i desafiar convencions i supòsits

- Fer connexions inventives
- Preveure el que podria ser: imaginar, veure coses amb l'ull de la ment
- Prova alternatives i enfocaments nous, mantenint les opcions obertes
- Reflexionar críticament sobre les idees, les accions i els resultats

L'aprenentatge creatiu és diferent de la creativitat. Craft (2005) argumenta que les distincions entre aprenentatge i aprenentatge creatiu són molt bones, especialment quan l'aprenentatge s'entén en un marc constructivista. El terme aprenentatge creatiu indica la implicació dels infants en ser innovadors, experimentals i inventius; la paraula aprenentatge significa que els nens desenvolupen aspectes de la investigació intel·lectual (Jeffrey 2005). Tots els infants tenen una capacitat de creativitat infinita. La creativitat consisteix a fer preguntes i tenir imaginació per fer les coses d'una altra manera. La creativitat no només pertany a les arts. Es tracta de com fem servir la nostra ment en tots els àmbits de la nostra vida. És la nostra capacitat d'innovar la que ens ajudarà a treure el màxim profit del nostre complex món per crear un futur esperançador.

Exemples pràctics

House of Imagination

House of Imagination té quatre línies d'investigació centrades en els valors, les relacions, els entorns i les disposicions creatives i com aquests poden donar suport al desenvolupament de la identitat d'un nen o nena individual com a artista.

- Valors creatius - (ethos i prioritats dels adults): conjunt de valors basats en la competència i la força de l'infant. Els nens són vistos com a aprenents creatius i poderosos, i com a individus, més que com a persones que es preparen per a l'edat adulta. Els conceptes de participació i democràcia, la reciprocitat entre nens i adults, la importància del joc, el flux i el compromís profund són els principis centrals de la investigació. Es posa èmfasi en el desenvolupament d'un entorn d'investigació i es presta atenció a l'aprenentatge multimodal.
- Relacions creatives (entre adults i nens): adults atents, respectuosos i infants que treballen de manera col·laborativa. La qualitat de l'atenció als infants és vital per desenvolupar una pedagogia de l'escolta (Rinaldi 2001). Observar els infants, escoltar les seves idees i documentar el seu aprenentatge són fonamentals en aquest enfocament pedagògic.
- Entorns creatius (clima emocional, temps, espai, recursos): els entorns físics i emocionals són importants,

posant atenció a l'espai, el temps, els recursos i l'atenció, i aprofitant en part la noció de l'entorn com a tercer educador (Edwards et al., 1998). Amb un enfocament a donar suport al joc i fomentar l'autoconfiança i l'autoestima, aquesta línia treballa per al desenvolupament d'un entorn d'aprenentatge creatiu, on es fomenten les comunitats d'aprenentatge i els episodis d'aprenentatge compartit es mantenen al llarg del temps, amb els adults oferint als infants temps i espai per desenvolupar idees com a companys en l'aprenentatge.

- Comportaments d'aprenentatge creatiu (comportaments, habilitats i capacitats): l'aprenentatge inclou el suport del pensament creatiu i les disposicions d'aprenentatge, amb atenció a l'aprenentatge holístic, agència de l'aprenent, persistència, obertura, reflexió i voluntat d'assumir riscos (Craft 2002). Els esquemes dels infants (patrons universals que sustenten el comportament) i les disposicions d'aprenentatge (hàbits mentals, com ara el compromís, la curiositat, l'enginy i la perseverança) són observats i recolzats. L'observació atenta, l'escolta, la documentació, la interpretació, la reflexió i el diàleg són

Cultivating the imagination is the first thing, but it is not enough to read fairy tales. It is about the imagination that rescues us from the obvious and the banal, from the ordinary aspects of life. The imagination that transforms facts into conjectures. Even a shadow cast on the ground is not just a shadow: it is a mystery. Try to draw a shadow and you will realize it.

–Jerome Bruner

fonamentals per entendre les disposicions d'aprenentatge dels nens.

House of Imagination ha identificat les disposicions d'aprenentatge i els hàbits de la ment que s'han observat quan els nens estan compromesos de manera rica i profunda. Aquests inclouen, per exemple, el joc, la imaginació, l'inici de les seves pròpies idees, l'establiment de connexions, la negociació, la resiliència i la persistència. La creativitat implica qüestionar, establir connexions, innovar, resoldre problemes i reflexionar críticament. A HOI treballem amb la idea de Malaguzzi que si, com a adults, estem més atents als processos cognitius dels infants que als resultats que aconsegueixen, aleshores la creativitat es fa més visible (Malaguzzi a Edwards et al. 1998).

Art escènic per a molt joves, Stavanger

L'art per a nens de 0 a 3 anys s'ha convertit en un fenomen consolidat. Ha estat un focus d'interès nacional i internacional; s'han establert diversos programes per estimular els artistes a abordar aquest grup d'edat.

La subvenció concedida pel Norwegian Arts Council al projecte Klangfugl, dirigit per Ellen Os i Leif Hernes, va ser, en molts aspectes, el punt de partida del que avui anomenem art per als més joves. 72 projectes es van presentar al Consell de les Arts de Noruega per participar-hi. El projecte europeu Glitterbird – Art for the very young es va desenvolupar després de Klangfugl, tots dos reconeguts com a projectes de gran èxit.

Molts artistes es van dirigir als més petits, i el grup objectiu va ser destacat i reconegut com un grup de consumidors d'art competents, amb necessitats i enfocaments específics. Arran d'això, s'han iniciat diverses trobades artístiques i s'ha desenvolupat i augmentat el coneixement sobre l'art escènic dirigit a aquesta franja d'edat concreta. Kunstløftet, dirigit pel Norwegian Arts Council, va ser un projecte de desenvolupament durant el període 2008-2015. El seu objectiu era promoure projectes artístics interessants i rellevants per a infants, joves i adults joves en tots els camps de l'art. Els més petits van ser destacats mitjançant aquest esquema.

By separating art from education, by postponing conceptualization and questioning, by dulling my imagination, they messed up my head and made me waste a lot of time. I was forced, much later, to invent the fantasy on my own.

–Luis Camnitzer

Aquest coneixement es desenvolupa actualment a través de diversos projectes en curs com Scenekunst fins a ALLE små.

La manera com els infants tenen l'oportunitat de participar i de co-crear en esdeveniments artístics s'ha fet cada cop més habitual en el camp i en particular en aquest treball que hem portat a Interstice. La construcció de la infantesa en el nostre temps posa de manifest els aspectes relacionals, també pel que fa a l'experiència artística. La interacció és avui un element central en la majoria de les produccions artístiques adreçades als més joves. La interacció, la participació i la forma democràtica són termes que actualment es discuteixen àmpliament en relació a l'art per als joves. El nen s'ha convertit en un participant important en l'esdeveniment artístic i en moltes situacions aquesta participació és una part crucial de la pròpia obra d'art.

Els més joves sovint es distingeixen per la manera com s'acosten a l'obra d'art i l'artista utilitza tots els seus sentits. dybwikdans està en el seu treball molt preocupat per com l'obra artística pot oferir a aquest grup una sala o espai on pugui experimentar i desenvolupar la seva pròpia creativi-

tat. Els processos artístics també estan influenciats per una visió més recent sobre la infància. Considerem l'infant com a competent, aquell que s'endinsa en el món amb recursos i competències per explorar i experimentar la complexitat i els matisos des d'una posició subjectiva de descoberta. Això influeix en la manera com els dybwikdans entenem les qualitats artístiques i les habilitats i competències que un artista utilitza i desenvolupa en aquestes sales o espais artístics.

Després de gairebé 20 anys en el terreny, i amb experiència en diferents projectes, és obvi per als dybwikdans que hi ha un tipus de coneixement específic que posseeix l'intèrpret en pràctiques artístiques que s'adrecen als més joves. En el nostre treball itinentem entendre en què consisteix aquest coneixement, hem investigat les actuacions centrant-nos en la perspectiva de l'infant i com l'infant forma sentit a l'hora de conèixer l'obra d'art i l'intèrpret. Desvetllar les opcions de l'intèrpret a la reunió interactiva, així com les conseqüències per a tots els implicats, és fonamental en el procés cap a les actuacions. En aquesta forma d'interacció i d'improvisació, és de gran importància destacar els suggeriments i les aportacions que fa un nen o nena. Al mateix temps,

s'ha d'equilibrar amb cura intentant mantenir la intenció de l'actuació i l'obra d'art.

Veure el públic com un participant important en l'esdeveniment artístic ens desafia de moltes maneres. En aquestes obres, els intèrprets han de mantenir la intenció de l'obra d'art i, en el nostre cas, hauran de relacionar-se amb la composició global pel que fa a la música i la coreografia. És una consideració constant a l'hora de treballar dins d'una forma de treball més oberta o més tancada. Una obra artística de forma oberta exigeix una responsabilitat més àmplia o un paper ampliat de l'intèrpret que és complex pel que fa al que s'ha de mantenir durant l'actuació.

Amb l'experiència de múltiples obres per a infants menors de tres anys, experimentem que encertem quan creem un espai on l'art dialoga amb els participants com a subjectes corporals. Es tracta principalment d'entendre i conèixer els nens i nenes a través dels sentits. En aquesta interacció estreta i complexa amb els infants, els intèrprets necessiten una competència sensible específica pel que fa a la lectura dels infants i la seva presència. Aquesta sensibilitat, aquesta obertura atenta que en el millor dels casos es crea en aquest

buit o espai social, és vital pel que fa a si aquestes trobades significatives tindran lloc dins la pràctica artística a la qual ens referim.

L'art per als més petits (0-3 anys) conviuda a planificar una experiència oberta, però com podem conèixer els infants en aquesta experiència d'una manera inclusiva i creativa?

En la pràctica artística estem molt més interessats en com estem oferint regals, per exemple, sons o moviment que podem explorar junts. Creiem en els petits detalls, la llum, el so, la sonografia i com tot es fusiona, com tot va junt, i aquest és el tipus de marc per a aquest tipus d'interacció. Ens interessa com ens podem obrir i cuidar allò que els nens porten a l'espai, ja que bona part de la interacció és simbòlica.

Els infants sovint porten alguna cosa per a la mostra, una improvisació de veu, per exemple. En aquest grup artístic els intèrprets prenen tantes decisions i conviden als nens i nenes a respondre, a veure's com a part de la forma de l'actuació. Un nen va entendre que es podia sentir en aquesta cançó i estava molt orgullós. Busquem petits detalls que puguin obrir aquests moments; aquest tipus de complexitat entre la llum, el so, el text, la música, la dansa, l'e-

spai, els objectes, i al mateix temps, utilitzar aquest tipus de complexitat per poder convidar aquests moments màgics o daurats. Estem buscant maneres d'apropar els infants a aquest tipus de relació entre mestres, artistes i nens i nenes.

de dybwikdans es troben amb l'infant de diverses maneres. El que tots tenen en comú és que el diàleg sorgirà dins l'àmbit del material coreogràfic i la interacció corporal i intuïtiva amb els participants. El coneixement d'improvisació i les estratègies per a la interacció és el nucli de l'activitat, girant al voltant de les qualitats expressives corporals.

Creativity should not be considered a separate mental faculty, but a characteristic of our way of thinking, knowing and making choices. Creativity becomes more visible when adults try to be more attentive to the cognitive processes of children than to the results they achieve.

-Loris Malaguzzi

To excite children's imagination in order that they can advance beyond present understanding, extend the boundaries of their lives, contemplate worlds possible as well as actual, understand cause and consequence, develop the capacity for empathy, and reflect on and regulate their behaviour; to explore and test language, ideas and arguments in every activity and form of thought ... We assert the need to emphasise the intrinsic value of exciting children's imagination. To experience the delights – and pains – of imagining, and of entering into the imaginative worlds of others, is to become a more rounded and capable person. –R.J. Alexander

2. Pensament crític

El pensament crític és una habilitat complexa que implica diferents processos cognitius com ara conceptualitzar, aplicar, analitzar, sintetitzar, interpretar, reflexionar i avaluar per facilitar la reflexió crítica sobre idees, accions i resultats (Craft et al., 2012).

El pensament crític és una manera d'aproximar-se a les idees amb l'objectiu d'entendre'n l'essència, més enllà de la superfície. En processos d'aprenentatge en què s'estimula el pensament crític, es creen processos de pensament interactiu, en els quals es crea un clima de confiança on tots els participants, siguin alumnes o professors, puguin mostrar les seves idees. De fet, com diu Bell Hooks (2022), l'aspecte més estimulador del pensament crític a l'aula és que apel·la a la iniciativa de tothom i convida activament els estudiants a pensar amb apassionament i compartir idees amb una ment oberta.

En el document *Reimagining All Our Futures* (2021) realitzat per la UNESCO s'explica les potencialitats de l'educació artística pel desenvolupament del pensament crític dels joves:

L'educació artística pot ampliar considerablement la capacitat d'un estudiant per dominar habilitats complexes i pot donar suport a l'aprenentatge social i emocional durant tot el currículum. Pot millorar la nostra capacitat humana per accedir a l'experiència dels altres, ja sigui mitjançant l'empatia o la lectura de pistes no verbals. Les arts també serveixen per fer visibles certes

veritats que de vegades queden enfosquides i poden oferir maneres concretes de celebrar múltiples perspectives i interpretacions del món. L'expressió artística sovint és molt subtil i lluita amb les ambigüitats de la vida. L'art a l'educació permet als estudiants aprendre que les petites diferències poden tenir grans efectes i quan estan disposats a lliurar-se al desconegut; els estudiants poden aprendre que tot canvia amb les circumstàncies i les oportunitats. "Construint la imaginació, el judici i la possibilitat mitjançant l'educació artística.

Les arts ens permeten dir, mostrar i sentir allò que cal dir i, fent això, ajuden a avançar en els horitzons de la comunicació dins i més enllà de les arts. Els currículums que conviden a l'expressió creativa a través de les arts tenen un enorme potencial per donar forma al futur. La creació artística ofereix nous llenguatges i mitjans a través dels quals donar sentit al món, participar en la crítica cultural i prendre accions polítiques. L'aprenentatge pot conrear l'apreciació crítica i el compromís amb el patrimoni cultural i els símbols poderosos, repertoris i referències de les nostres identitats col·lectives.

Reimaginar l'educació per a un futur creatiu s'allunya d'un enfocament basat en assignatures i garanteix vies creatives inte-

grades per a l'aprenentatge a totes les edats mitjançant una metodologia inclusiva on el desenvolupament està liderat per la creativitat, el pensament crític i la resolució de problemes complexos.

El potencial de pensament crític i creatiu dels infants, juntament amb l'aprenentatge enriquit amb les arts, poden fomentar un canvi creatiu del "el que és" al que podria ser" (Craft et al 2012). Teresa Cremin també explora com la narrativa té un paper fonamental en el pensament de possibilitats dels infants, i que existeixen relacions recíproques entre el qüestionament, la imaginació i la narració, en capes entre infants i adults (Cremin et al 2013).

Les habilitats de pensament crític inclouen l'alfabetització emocional, les habilitats de comunicació, la resolució de problemes i la col·laboració. L'impacte dels artistes en el pensament i la pràctica pedagògica dels professors (McLellan, Galton, Stewart & Page, 2012) és un factor important en l'educació artística. Els hàbits mentals dels artistes s'exploren a Bancroft et al (2008), que descriuen com els artistes tenen ments indagadores, obertura a les idees i al canvi, habilitats de pensament lateral i són bons col·laboradors i comunicadors.

House of Imagination és un bon exem-

ple d'artistes, adults i infants que s'uneixen per ser investigadors del món, explorant idees creatives. El compromís de treballar com a artista o facilitador creatiu requereix desenvolupar professionalitat en aquest àmbit. Això implica oferir habilitats personals i modelar disposicions creatives amb els infants, així com desenvolupar contextos propicis en els quals aquests puguin desenvolupar els seus propis interessos i expressar idees.

En l'esperit de Reggio Emilia, el desenvolupament de les idees depèn sovint de la interacció social de les reflexions i converses grupals. A partir de les seves pròpies habilitats i disposicions, els artistes poden oferir possibles estructures o formes de suport per a l'expressivitat dels infants. La documentació en relació a aquest procés és vital per revelar les fascinacions i curiositats dels infants. També ho és el lloc de provocació o intervenció. En resposta a les idees dels nens i nenes, els artistes poden oferir moments clau per ampliar les seves idees. Aquest procés requereix una cultura de discussió oberta sobre els processos creatius i la noció de ser un artista.

Aquest procés requereix que els artistes treballin al costat del nen o nena com a companys en l'aprenentatge; en diàleg, escoltant atentament les seves ofertes i

intercanvis; valorar el que cada nen aporta a la trobada, validant els esforços i el compromís dels infants sense elogis laxos; donar suport als processos de pensament creatiu i crític dels infants; reconèixer patrons i establir connexions amb les seves idees; modelar la presa de riscos positives i les interaccions creatives; revisar amb sensibilitat, observant i parlant amb els infants, i estant a prop d'ells.

I am interested in the fact that knowledge can be produced in the exhibition space and not only expose the result of a research process. I believe that learning is an exercise in resistance, knowledge is the opportunity to be autonomous and emancipate. And real learning occurs by association, when you relate intellectual things to experiences in your life. –Nicolás París

Exemples pràctics

House of Imagination, Bath

Anna Craft i Penny Hay van treballar amb equips de professors per destil·lar algunes de les característiques clau del pensament crític (Craft et al 2014). Els resultats poden inspirar a altres a tenir alguns exemples del tipus de preguntes que poden ajudar a desenvolupar el pensament crític:

Estratègies	Quin tipus de preguntes?	Exemples
Qüestionant i desafiant	Preguntar per què, com, què passa si, com si? Respondre a idees, preguntes, tasques o problemes d'una manera inusual	Fer preguntes inusuals Desafiar convencions i supòsits Pensar de manera independent
Preveient el que podria ser	Imaginar i veure coses amb l'ull de la ment Preguntant "i si?" imagineu-vos si? Visualització d'alternatives	Veure possibilitats, problemes i reptes Mirar i pensar les coses d'una altra manera i des de diferents punts de vista
Reflexionar de manera crítica idees, accions i resultats	Revisió del progrés Convidar i incorporar comentaris Fer observacions perceptives sobre l'originalitat i el valor	Preguntar-se "és bo, és això el que es necessita?" Presentar comentaris constructius, idees, explicacions i maneres de fer les coses

The heartbeat of critical thinking is the longing to know—to understand how life works. Children are organically predisposed to be critical thinkers. Across the boundaries of race, class, gender, and circumstance, children come into the world of wonder and language consumed with a desire for knowledge. –bell hooks

A més, el Centre d'Investigació i Innovació Educativa (CERI) va identificar alguns elements clau de la creativitat, algunes estratègies d'ensenyament i aprenentatge importants i alguns indicadors útils per al desenvolupament professional.

Hi ha 6 aspectes clau a tenir en compte a l'hora de dissenyar activitats que fomentin la creativitat o el pensament crític:

1. Crear interès dels estudiants i integrar-se amb altres disciplines	Comenceu amb una gran pregunta o una activitat inusual
2. Sigues desafiant	Estructurar les tasques de manera que es puguin dur a terme a múltiples nivells
3. Desenvolupar coneixements tècnics clars	Incorporar la creativitat en el context d'una disciplina temàtica
4. Incloure el desenvolupament d'un producte	Presentacions, actuacions i models, per exemple, ajuden a fer visible la creativitat
5. Oferir als estudiants oportunitats de co-disseny	Captar l'interès i la propietat creant oportunitats adequades perquè els estudiants influeixin en el curs de l'aprenentatge
6. Tractar problemes que tenen múltiples perspectives	Quan hi ha diverses solucions possibles als reptes, és probable que hi hagi diverses tècniques diferents per resoldre'ls
7. Deixa espai per a l'inesperat	Els professors no han de saber-ho tot!
8. Incloure temps i espai per a la reflexió i la retroalimentació	Aprendre de la presa de riscos i dels errors és poderós

Questo grafico è stato adattato da "Fostering students' creativity and critical thinking" OCSE, 2019, p25.

School Without Walls està desenvolupant un altre exemple per potenciar el pensament crític a l'excola: 6 Critical Thinking Skills juntament amb les mestres:

- Indagació: els estudiants creen les seves pròpies preguntes al voltant d'una idea o concepte, determinen la seva pròpia direcció i mantenen el contingut per ells mateixos en lloc de dir-los. Habilitats creatives i de pensament crític, preguntant què passa si, com puc millorar-ho?
- Independència: els alumnes poden automotivar-se, podent treballar pel seu compte sense necessitat de preguntar sempre al professor. Troben les seves respostes, preguntes i busquen suport rellevant, per exemple, d'experts externs, un altre professor d'un departament diferent, etc.
- Resolució de problemes: els estudiants exploren les possibilitats, posen a prova coses, fan preguntes sobre què passa si i s'arrisquen per esbrinar. Una manera més activa d'aprendre, més pràctiques. Pensar fent.
- Treball en equip: els alumnes poden treballar bé amb els altres, resolent problemes en grup sense demanar-ho sempre al professor. Escoltar, compartir i negociar idees i solucions.

- Amor per aprendre: els estudiants troben l'amor per aprendre a través del descobriment. Desenvolupar hàbits de plenitud d'investigació, l'hàbit de necessitar saber i esbrinar. Desenvolupar les habilitats d'un aprenent al llarg de la vida.
- Resiliència: estudiants seguint els seus interessos, treballant els problemes i sent persistents a l'hora de trobar una possibilitat o solució.

Once children are helped to perceive themselves as authors or inventors, once they are helped to discover the pleasures of inquiry, their motivation and interest explode. (...) to disappoint the children deprives them of possibilities that no exhortation can arouse in later years.

-Edwards et al (1993)

3. Llenguatges Artístics

Creiem que és necessari construir enfocaments educatius i culturals que demostrin la múltiple expressió estètica de pensaments, idees i sentiments. Els 100 llenguatges de Malaguzzi permeten el desenvolupament dels pensaments i les emocions de cada individu implicat en el procés d'aprenentatge, el pedagog italià Loris Malaguzzi ens donava pistes:

L'actitud més valuosa que podem ajudar els infants a adoptar: puc caracteritzar millor per la paraula lúdica... Comença amb cançons infantils i poemes sense sentit, amb jocs de palmes i jocs de dits i cançons senzilles i llibres il·lustrats. Consisteix a fer el disbarat amb les coses de què està fet el món: amb sons, i amb formes i colors, i amb fang i paper i fusta i metall, i amb llenguatge. Divertir-s'hi, jugar-hi, empènyer-lo d'un costat a un altre, girar-lo de costat, pintar-lo de diferents colors, mirar-lo d'esquena, posar una cosa sobre l'altra, fer preguntes ximples, barrejar coses, fer comparacions absurdes, descobrint similituds inesperades, fent patrons bonics i tot el temps dient: Suposant... em pregunto... i si? (Edwards et al 1996)

És important que els nens siguin convidats a explorar les seves idees en diferents modalitats: experimentar, jugar, crear i compartir el seu aprenentatge a través de modes d'expressió visuals i performatius, a través d'imatges, a través del seu moviment i dansa, llenguatges musicals o poètics. Cada llenguatge d'expressió té la seva pròpia integritat i forma de potencial

The arts make vivid the fact that neither words in their literal form nor numbers exhaust what we can know. The limits of our language do not define the limits of our cognition. -Elliot Eisner

expressiu. Els llenguatges artístics i l'experiència estètica són una forma de trobada, exploració, contemplació i expressió. El paper dels artistes i l'ús dels llenguatges artístics són connectors de coneixement i comprensió cultural.

La tallerista de Reggio Veia Vecchi reflexiona sobre Ment i natura, de Gregory Bateson, que afirma la connexió de totes les coses, reflexiona sobre la importància d'un enfocament estètic com a gran connector d'elements de la realitat. Bateson (1987) aclareix:

per estètica entenc sensible a les estructures que connecten. Per definir així el pensament artístic, crec que s'ha de relacionar amb les coses amb intensitat i empatia. No hi ha dubte que aquest tipus d'enfocament ens pot ajudar a descobrir i investigar les estructures amagades darrere de la realitat, a teixir mapes capaços d'aglutinar processos de lògica i emoció, de tècnica i expressió. És un excel·lent currículum per aprendre.

Vecchi (2021) va continuar qüestionant-se com podrien canviar els processos d'aprenentatge i ensenyament si la cultura escolar acollia els llenguatges poètics i la dimensió estètica com a elements significatius per a la construcció del coneixement. La intenció de les mestres i atelieristes de

Reggio Emilia era “utilitzar la imaginació com a element unificador de les diferents activitats i considerar l'estètica del coneixement com una energia que té les seves arrels dins nostre i que ens porta a triar entre models d'acció, pensament i imaginació”.

Parar atenció a l'estètica en l'aprenentatge és una sensibilitat central en el propi procés artístic per comprendre i comunicar la condició humana. Això també es relaciona amb la manera com s'expressen les idees al món, les relacions entre infants, art, artistes i educadors, entre objectes, materials, entorns i llocs. Aquests processos d'aprenentatge naturals són molt productius, ja que els infants sempre estan preparats per instigar i aprofundir en la seva implicació. La prova d'idees, les associacions lliures, les connexions creatives es combinen amb la concentració sostinguda, la col·laboració, l'enginy i la passió: ingredients emocionants per investigar els infants investigant el món (Hay et al 2008).

L'escriptor David Almond descriu els infants com a artistes naturals, els quals canten, juguen, ballen, pinten, dibuixen, corren, escriuen, llegeixen. Almond proposa que en comptes de creure que el nostre propòsit adult és instruir els infants, hauríem d'estar prou oberts per aprendre d'ells i inspirar-nos en ells i treballar al seu costat.

Exemples pràctics

laSala, Sabadell

El nostre objectiu és crear el nostre propi món i aquestes imatges que creem no signifiquen res més que les imatges que són. Hem oblidat com relacionar-nos emocionalment amb l'art: el tractem com a editors, buscant-hi allò que l'artista suposadament ha amagat. És molt més senzill que això, sinó l'art no tindria sentit. Has de ser un infant; per cert, els nens i les nenes entenen molt bé les meves imatges, i no he conegut cap crític seriós que pogués estar fins als genolls davant d'aquests nens. Pensem que l'art demana un coneixement especial; demanem a un autor algun significat superior, però l'obra ha d'actuar directament sobre el nostre cor, o no té cap sentit.

Sculpting in Time, Isabel Urpí, laSala

El llenguatge artístic és una dimensió de cada ésser humà, un llenguatge innat que expressa el nostre jo a través de tot el cos des del naixement. L'ésser humà utilitza tot el seu cos en aquesta dimensió, i hi ha un compromís total del potencial d'expressió del nostre cos. Com a humans tenim diferents llenguatges i nivells per comunicar-nos i interactuar amb la realitat. Hi ha un llenguatge racional que interactua amb un estat o actitud més pràctic de la nostra ment, que va a una certa profunditat del nostre pensament i sentiment, i que és molt útil per organitzar les nostres idees, per descriure i classificar els nostres pensaments, per estructurar els nostres

pensaments. aprendre i desenvolupar habilitats i projectes futurs; però aquest camí no és l'únic, ni el més important per a les nostres vides com a individus i com a part d'una comunitat.

Hi ha aquest altre llenguatge, o una altra actitud: el plantejament artístic. Això no té res a veure amb un comportament funcional o pràctic, ja que és menys racional i més intuïtiu; es filtra constantment sense una consciència plena en els nostres moviments, les nostres accions, les nostres respostes instintives, les nostres paraules sobtades que no es mesuren a fons, els nostres silencis, els nostres crits, les nostres petites eleccions diàries que guien les nostres grans decisions a la vida i que estan estretament relacionades. al joc i fortament connectats amb els nostres desitjos i voluntats més íntims. Utilitzem aquesta dimensió per expressar la nostra visió interior, els nostres sentiments i emocions, per estar no només vius, sinó plenament vius, drets i dempeus a la terra, desperts, inspirats, completament situats en nosaltres mateixos.

Alguns podem confondre-ho i pensar que aquesta àrea de nosaltres mateixos resulta que no és essencial, alguns poden definir-la com el nostre temps d'oci, on desenvolupem els nostres plaers. Però la investigació i l'experiència ens han demostrat que el veritable aprenentatge, les idees més valuoses i els pensaments significatius es troben, no en l'activitat o la pressa de la productivitat, sinó en un espai i temps molt més tranquil i aparentment

Art is not a discipline created to make objects or a craft, but rather a means to organize and expand knowledge. –Luis Camnitzer

(per a alguns) “inútils”. on estem sense ocupació específica ni fent res “important”. Els espais entremig o entre els moments que realment es compleixen d'inspiració i capacitat de resolució de problemes, ja que hi ha un buit que sembla poder omplir. Quan la nostra ment no té pressa i el nostre cos està en repòs, res ens ocupa, aquesta mena de miracles apareix davant nostre i davant dels altres. I el miracle no és altra cosa que el potencial infinit de qui som, el nostre veritable jo, la nostra veu, la nostra visió significativa i singular de la vida, la relació íntima amb nosaltres mateixos, la nostra consciència que es revela, es desplega davant dels nostres propis ulls i als altres. És increïble veure com és de por a la majoria dels adults, i sorprenent veure com els nens es troben en aquest estat d'una manera natural i fluida. Els adults hem de prestar tota la nostra atenció al que passa en aquesta època lúdica i creativa de la infància, ja que és el lloc més proper, serem per conèixer-nos, per fer realment un veritable aprenentatge de qui som i de qui són.

Els pares, mares i educadores, que fa molts anys que no fan servir aquest llenguatge, tendeixen a oblidar o negar la seva capacitat de ser creatius i parlar un llenguatge artístic fluid, però si volem comu-

Common sense has much to learn from moonshine. –Philip Pullman

nicar-nos amb els infants i relacionar-nos amb la realitat amb autenticitat, hem de recordar que aquest llenguatge està latent dins nostre per desbloquejar-lo. I com ho fem? Bé, només fent-ho, passant-hi temps, practicant-ho al llarg de la nostra vida. Tal com va aconsellar Kurt Vonnegut a un públic d' infants de Los Angeles: "Practicar qualsevol art, per bo o dolent que sigui, és una manera de fer créixer la teva ànima. Fes-ho".

Tots hem practicat molt els llenguatges artístics durant la nostra infantesa, de fet és la primera llengua que parlem, fins i tot abans de ser verbals. Així doncs, de vegades el repte és reconèixer que podem expressar-nos artísticament, metafòricament, a través d'imatges, a través del moviment, a través de tot el nostre cos i utilitzar-lo en la nostra vida quotidiana a casa i a l'escola com a adults.

La vida mateixa parla amb i a través del llenguatge de l'art i els infants són profundament conscients d'aquest llenguatge d'una manera natural i no desitjada. La resta de llenguatges: polítics, socials, acadèmics, científics estan després de la visió artística, o de l'atenció sensible i contemplativa. Crec sincerament que els humans van entendre què era caçar després de pintar aquesta experiència a les

coves i no abans. Abans només actuaven sense saber què feien. El llenguatge artístic ve a representar, a donar sentit, a donar-nos esperança i a entendre què i per què estem aquí i fem el que fem: existim. Aleshores celebrem la vida, expressant-la artísticament: dibuixant-la, posant-la en escena o cantant-la, i només després podem pensar-hi, anomenar-la, organitzar-la i descriure-la amb paraules. Crec que l'art expressa tot allò que encara és misteriós per al nostre pensament racional i per tant anterior al pensament (com la visió contemplativa o la intuïció). El veritable aprenentatge ve d'aquell àmbit de la nostra ment, on podem sentir la vida abans d'entendre res, mirar-la als ulls, sense prejudicis i sobretot amb prou valentia per afrontar el desconegut, el misteri de la nostra naturalesa.

A través del llenguatge artístic, la humanitat ha trobat les eines i les claus per viure cada temps de la Història, per afrontar els grans canvis socials, per sanar i trobar maneres d'avançar després de patir grans pèrdues o duels col·lectius, per entendre els temps que estem vivint. L'educació no ha de deixar de banda la immensa possibilitat d'aprenentatge que ens ofereix l'Art, relegant-lo als suburbis de la programació acadèmica, sinó que, al contrari, l'ha de re-

conèixer com una font privilegiada de coneixement, dedicant una part substancial del temps escolar a fomentant i desenvolupant en els infants aquesta capacitat innata.

El llenguatge expressiu propi dels infants es basa en l'experiència corporal, sensorial, emocional i sonora. Així articulen el seu aprenentatge i les seves relacions. Si els adults promouen aquest tipus de llenguatge, establim una relació entre iguals més profunda. El moviment, la música, el cant i l'estètica dels objectes són eines molt valuoses per donar cabuda a aquest tipus de relacions on els diferents aprenentatges (cognitiu-relacional-psicomotor) poden quedar sense jerarquies i ser autogestionats pels mateixos infants. L'escolta integral (visual-auditiva-cos-emocional) del professorat i l'ús de la veu, el cant i el moviment de manera creativa fa que els infants se sentin més validats, íntegres, protagonistes i responsables del seu aprenentatge, comprenguin el lloc que ocupen al grup i poden connectar amb les seves capacitats per créixer i afrontar nous reptes.

Els infants necessiten adults connectats, clars i disponibles per escoltar, reconèixer i contenir tot el seu potencial corporal, emocional, sensorial i cognitiu.

El moviment, la música, el cant i l'estètica dels objectes són eines molt valuoses per acomodar aquest estat complet de l'adult a l'hora de compartir espai i temps amb el nen. Connectar i reconèixer els valors presents en un mateix i en l'altre són la clau d'una relació igualitària amb voluntat d'expansió vital.

espais c, Barcelona

L'estudi d'un artista és un espai diferent dels altres. Com tots els professionals creatius, un artista necessita una sèrie d'objectes, eines, materials per desenvolupar les seves accions. Quan els espais de treball es comparteixen entre artistes i infants, s'omplen de prestatges i caixes que guarden alicates, tisores, talladors, regles, brúixoles, pots de vidre, cordes, cintes, cables, pintures, pinzells, draps o llana en un ordre determinat. Aquests materials ajuden tant l'artista com el nen o nena a donar forma als seus pensaments i poden permetre'ls expressar les seves idees a través dels diferents llenguatges artístics.

A l'atelier, els pensaments i el diàleg es construeixen no només a través del llenguatge verbal; els processos s'elaboren principalment d'altres maneres: visualment i performativa. Les idees prenen

forma mitjançant aquells llenguatges que històricament han estat en un segon nivell, tant dins com fora de l'escola, però que permeten als humans donar forma a pensaments complexos i subtils, que de vegades romandrien sense desenvolupar (Eisner 2008). Vecchi descriu com la majoria de plantejaments educatius es basen en la idea d'especialitzar certs professors en l'àmbit artístic, però n'hi ha un altre que és demanar que els artistes aportin o vinguin a l'escola i ensenyin (2021).

El projecte espais c neix de la creença que l'especialització no és suficient per oferir una educació artística de qualitat. El projecte, influenciat per altres programes semblants, té l'objectiu d'introduir de manera permanent el pensament artístic (Camnitzer 2015) a l'escola, a través de les cent llengües dels nens (Malaguzzi 1996). Un artista resident en un context educatiu aporta coneixements tècnics, conceptuals i estratègics diferents del que pot oferir la mestra. Aquest artista com a model pot enriquir els processos creatius dels infants, i aquest nou aprenentatge a través dels llenguatges artístics provoca el seu empoderament en el propi aprenentatge. Les escoles estan pensades per compartir allò conegut, són institucions fundades en el passat, en canvi, les

arts ofereixen als infants l'oportunitat de mirar cap al futur, i per això ens esforcem per introduir l'art a la institució educativa (Camnitzer 2021).

L'artista tendeix a veure la realitat d'una manera diferent a la dels mestres i l'expressarà amb diferents llenguatges. Un dels docents participants en el projecte va explicar que comptar amb un artista a l'escola va ajudar a l'equip docent no només a tenir més coneixement i accés als recursos artístics, sinó també a adonar-se de com es pot produir l'aprenentatge mitjançant diferents estratègies i maneres de construir pensaments, fet que anteriorment havien trobat difícil de reconèixer.

It is important that students exploit the entire range of human intelligence and that, as part of our pedagogy, we train them to handle a series of languages that are not exclusively verbal or mathematical. There will be children who find a way to express themselves through images; others, through body movement; others, through musical language. Mastery of a range of languages is necessary for communication to occur beyond certain closed enclosures within one's own culture. –Maxine Greene

Art escènic per a molt joves, Stavanger

Kirsten Halle i Siri Dybwik porten molts anys desenvolupant projectes artístics, musicals i teatrals pensats per a nens i nenes petits, que desenvolupen a les escoles bressol, a l'Elephant Theatre i a la formació de mestres d'Educació Infantil a la Universitat de Stavanger. Cuiden tots els detalls de la seva producció i posada en escena, tenint en compte les necessitats i capacitats del seu públic, amb infants de 0 a 5 anys, convidant el professorat a reflexionar sobre la seva pràctica docent en relació a l'expressió en i a través dels llenguatges artístics a les llars d'infants, i la seva concepció de la creativitat i l'aprenentatge dels infants en aquesta etapa educativa.

L'artista intèrpret Siri Dybwik explica com el seu cor encara bateja quan entra en una trobada estètica perquè desencadena alguna cosa. També veu com els infants simplement planten el seu cos en l'experiència i estan oberts. En canvi, ella mateixa es pregunta per què és difícil obrir els professors al món creatiu dels infants. En els seus projectes escènics es creen entorns immersius que són com un univers al qual entres, és un lloc on no has estat mai, la clau és tenir aquesta creativitat comuna, aquest espai on hi som tots junts en sintonia amb la invitació, obrint aquest espai per a la meravella dels infants. La reflexió dels més menuts es reflecteix en aquesta experiència corporal que articula els sentits i les emocions a través de l'empatia cinestèsica dels

artistes en el moment. Conviden els professors a entendre més aquests contextos construïts amb diferents llenguatges artístics (música, dansa, escenografia) oferint-los aquesta experiència de trobada creativa amb els nens, a l'espai artístic. L'artista creu que hi ha moltes maneres d'expressar-se i interactuar, i que sempre tenen sentit. L'espai de la trobada artística els permet desenvolupar-se.

Com a part dels seus projectes, desenvolupen contextos artístics professionals que situen dins de la pràctica educativa a les llars d'infants i escoles, a través dels llenguatges de la música, la veu, el cos i la dansa. Kirsten Halle, professora de música i educació musical a la Universitat de Stavanger, explica que quan la música esdevé una part més natural de la pràctica dels mestres, els infants també desenvolupen la seva manera de comunicar-se i expressar-se a través d'aquests llenguatges artístics; la seva creativitat, sentiments i estats poden adoptar més fàcilment la forma d'un comportament sensorial corporal més holístic de maneres significatives.

Des d'una perspectiva fenomenològica, examinen la presència corporal i l'experiència subjectiva que tenen els infants quan troben una obra artística, com

a forma simbòlica. Els preocupa que els mestres i els futurs educadors entenguin el potencial de les experiències artístiques que tenen els nens quan entren en aquests espais. Observen com nens i adults s'expressen i negocien el significat en un context artístic, i què poden significar per als nens aquestes trobades amb l'art. El llenguatge corporal, els gestos i les accions els proporcionen dades observables que interpreten i analitzen i que poden obrir als adults la comprensió del significat d'aquestes trobades artístiques. Compartir aquests espais d'experiència amb els més petits també pot donar a la mestra d'infantil una visió de qüestions epistemològiques i ontològiques que poden ser d'ajuda en el treball pedagògic amb els més petits de la llar d'infants, un treball que consisteix, en gran part, a comprendre i conèixer els nens a través dels sentits (Johansson i Løkken 2013).

Quan examinen què pot significar l'experiència artística i el llenguatge simbòlic estètic per als nens de 0 a 3 anys, entenen que l'art primer ha de ser rellevant de la manera com ha d'afectar el seu món vital. L'art en general no té sentit sense convalidar l'altre a parlar. En entendre l'art com a relacional, el nen no esdevé un observador passiu sinó un participant important de l'e-

sdeveniment artístic. La pràctica artística ha de tenir l'infant com a subjecte corporal i, també, el context social com a premissa perquè es produeixi la trobada i els significats per descobrir. Quan la presència corporal dels nens i nenes es pren seriosament i les seves accions i gestos són benvinguts, l'art pot obrir noves maneres de veure el món. En aquest context artístic, es poden crear noves narracions perquè el poder o la fecunditat dels artistes supera qualsevol experiència de causa o connexió (Merleau-Ponty a Dehs 2003).

En les seves experiències artístiques i educatives, es fa visible que fins i tot els més menuts descobreixen significats davant d'una obra d'art. Per aconseguir aquest descobriment, cal que el marc de l'experiència estigui organitzat de manera que l'infant se senti prou segur per explorar les qualitats que ofereix el treball artístic. En participar en aquesta pràctica, amb atenció a aquestes qualitats, la pràctica s'il·lumina tant des de dins (ells mateixos) com des de fora (els altres). Els qui comparteixen aquest espai d'experiència poden (re)descobrir aspectes d'ells mateixos que no sempre són fàcils de descriure. Ser tocat pels fenòmens és una manera d'augmentar el benestar, quan ens afecta l'estètica es fa significatiu de diverses maneres.

Les trobades amb l'art, a través dels diferents llenguatges artístics, també requereixen temps perquè inclouen complexitat. Donant als infants temps per explorar i submergir-se en obres d'art professionals, també els donem l'oportunitat de descobrir detalls. Els nens petits tenen un interès i una sensibilitat particulars pels matisos, les qualitats i els detalls, que és com interpreten el món (Trevanthen 2011). Oferir art a la primera infància és una manera d'estimular i desenvolupar encara més aquesta sensibilitat i potenciar una mirada atenta, en un món ple d'immediatesa. Ajudar els nens i nenes a experimentar el món és tan important com ajudar-los a entendre'l (Hohr 2013).

Siri i Kirsten visiten les escoles bressol durant diversos anys, fent preguntes a les mestres:

- Com es pot reflexionar sobre l'interèret?
- Què veus, què sents? Pots descriure la trobada amb els intèrprets? Què és la comunicació?
- Quina és la creativitat aquí, l'exploració?
- Com explorem la companyia humana en aquests contextos?
- Què va significar per a tu aquesta experiència artística? què vas fer a

l'escola bressol? Has canviat alguna cosa en la teva pràctica educativa? Estàs inspirat? Com va afectar això al teu treball? Si l'experiència va ser màgica, què vol dir desenvolupar un llenguatge sobre aquest tipus d'experiència?

Parlem de presència, de relacions, de com interactuar, de musicalitat, de com ens comuniquem a través dels nostres cossos i dels nostres sons enviats a través dels nostres gestos. Entrar en aquest context és tan important com articular el que és el nucli d'aquesta experiència desenvolupant coneixements entre els que treballen amb nens.

Durant aquests projectes es demana:

- Quin sentit s'expressa en aquest espai d'experiències on les interaccions corporals i la forma simbòlica a partir del contingut en què s'expressen infants i adults?
- Com expressen i negocien infants i adults el significat en un context artístic, i què poden significar aquestes trobades amb l'art per als més petits?

Els artistes i professors de la Universitat de Stavanger expliquen com el llenguatge

corporal, els gestos i les accions els donen dades observables que interpreten i analitzen, i com aquestes dades poden obrir la nostra comprensió del significat d'aquestes trobades artístiques. També creuen que compartir aquests espais d'experiència amb els més petits també pot donar a la mestra d'infantil una visió de qüestions epistemològiques i ontològiques que poden ser d'ajuda en el treball pedagògic amb els més petits de l'escola bressol, un treball que consisteix, en gran mesura, d'entendre i conèixer els infants a través dels sentits (Johansson i Løkken 2013).

Entenen que en examinar què pot significar l'experiència artística i el comportament del llenguatge simbòlic estètic per als nens i nenes menors de tres anys, l'art primer ha de ser rellevant en la manera com ha d'afectar el món de la seva vida. L'art en general no té sentit sense fer parlar l'altre. En entendre l'art com a relacional, l'infant no esdevé un observador passiu sinó un participant important de l'esdeveniment artístic. La pràctica artística ha de tenir l'infant com a subjecte corporal, i també el seu context social com a premissa perquè es produeixi la trobada i es descobreixin significats. Quan la presència corporal dels infants es pren seriosament i les seves accions i gestos són benvinguts,

l'art pot obrir noves maneres de veure el món. En aquest context artístic, es poden crear noves narracions perquè el poder o la fecunditat dels artistes supera qualsevol experiència de causa o connexió (Merleau-Ponty a Dehs 2003).

In Reggio Emilia we were aware of how discriminatory our school culture was with regard to the so-called expressive languages (visual, musical, poetic language and dance, although in fact all languages have their own need and expressive capacity), for that the workshop has been introduced as one of the guarantees of the defense of the complexity of the knowledge construction processes. –Vea Vecchi

4. Co-creació

Per desenvolupar la creativitat i el pensament crític a través de l'art en espais d'aprenentatge és necessari codissenyar espais i llocs perquè els infants explorin la seva imaginació al costat d'artistes, educadors i professionals de la cultura.

Els artistes aporten a l'escola una manera de qüestionar-se, una mentalitat oberta, definint un espai que serà segur per als infants per poder empoderar-se, obrir-se i explorar a través de la cocreació amb els altres (París i Hay, 2019). Els artistes actuen com a aprenents, en lloc d'experts infal·libles que transmeten coneixements als altres. Els artistes promouen l'aprenentatge vivencial, posant èmfasi en donar als estudiants l'oportunitat d'experimentar en un entorn de suport (Bancroft, Fawcett i Hay 2008).

L'art, la cultura i el patrimoni són un aspecte important de la vida dels infants. Com més es creïn conjuntament, més inversió tindran els infants en participació i propietat. El co-disseny de les arts i la cultura dins i fora de l'aula convida a capacitats creatives i disposicions que els nens i nenes poden adoptar al llarg de les seves vides. Convidar experiències multidisciplinàries creades conjuntament convida a un espai per a l'intercanvi i el diàleg democràtics, prioritzant la participació dels infants i joves amb les arts a la vida quotidiana i aportant la sensació que l'art està al món, juntament amb el compromís comunitari

i la innovació pedagògica. Aquest entorn d'investigació transforma l'aprenentatge tant per als professors com per als infants, centrant-se en l'agència i les relacions dinàmiques entre ells.

Donar als infants la responsabilitat del seu propi aprenentatge desenvolupa la seva capacitat d'aprenentatge alhora que aprofundeix en el coneixement i la comprensió del món, juntament amb els adults com a acompanyants en el seu aprenentatge. Els infants troben la motivació intrínseca per aprendre i per entendre com aprenen, tant com a grup com individualment. Aquest enfocament ha demostrat una major motivació, compromís decidit, aprenentatge autèntic i empoderament social en els nens i nenes amb els quals hem treballat. Aquest procés també els permet desenvolupar habilitats clau, com ara com ser comunicadors efectius i segurs i com cooperar i col·laborar bé amb els altres.

The problem is not so much to open the frontiers of the different disciplines, but rather to prevent these frontiers from forming –Edgar Morin

A partir de la base teòrica de House of Imagination proposem els següents elements per facilitar la co-creació:

Co-creació de comunitats d'aprenentatge d'infants, educadors, pares

- Nens i adults aprenen junts
- S'estableixen relacions democràtiques i autèntiques
- Es valoren les idees de tothom; confiant en les idees dels nens

Co-disseny d'aprenentatge i currículum (tant per a infants com per a adults)

- Aprenentatge més profund, més personal i significatiu en contextos de la vida real
- Responsabilitat i propietat de l'aprenentatge
- Trencar barreres a l'aprenentatge

Co-creació que inclou les següents característiques

- Compromís i immersió
- Prova les idees sense por al fracàs
- Adoptar la incertesa com una qualitat positiva
- Curiositat i seguiment de les fascinacions
- Procés de reflexió, intercanvi i diàleg
- Qualitat de reciprocitat i escolta

- Buscant, plantejant i explorant bones preguntes
- Generar preguntes compartides; explorant-los mitjançant la co-creació

El disseny conjunt d'experiències creatives i la manifestació de pràctiques artístiques creatives mitjançant entorns propis garanteix que es valoren les veus i l'agència dels infants. Si els nens i nenes són convidades a co-crear projectes significatius en un paisatge divers d'arts, cultura i patrimoni, aquest viatge comença escoltant els seus interessos, tot creant conjuntament oportunitats perquè explorin i representin les seves cultures i experiència viscuda. El propi procés creatiu de la investigació-acció i la co-investigació garanteix que els educadors i els artistes escoltin realment les fascinacions i els interessos dels infants. Adonar-se de les curiositats que aquests tenen es pot alimentar en una planificació contínua i sensible de projectes cocreatius, amb els infants com a agents actius en el seu propi aprenentatge.

Exemples pràctics

House of Imagination, Bath

House of Imagination situa els infants i els joves al centre del seu treball com a co-creadors, co-investigadors i co-aprenents. Aquest enfocament creatiu d'aprenentatge col·laboratiu se centra en els processos d'aprenentatge. House of Imagination ha investigat i donat suport a les relacions creatives i democràtiques al llarg dels anys. A través de la seva investigació-acció amb artistes i professionals creatius s'ha explorat i desenvolupat el paper de l'artista: artistes que es veuen a si mateixos com a co-creadors al costat dels infants "oberts i atents a les seves idees i interessos i interactuant amb ells d'una manera lúdica" (Bancroft et al.). Els artistes i els educadors reuneixen les seves perspectives diferents però complementàries per identificar les fascinacions dels nens i nenes a través de les seves exploracions, maneres d'aprendre i conèixer, identificant venes riques que contenen el potencial d'aprenentatge tant per als infants com per als adults. Aquestes venes són més riques on tots ells poden explorar qüestions d'interès compartides junts com a part d'una comunitat d'aprenentatge col·laborativa i creativa.

Els professionals creatius també introdueixen temes contemporanis mitjançant provocacions creatives o instal·lacions. Per exemple, el 'Living Tree Mirror Maze' va ser una instal·lació immersiva que convidava els participants a indagar sobre el món

Co-creative projects originate in partnership with participants rather than based solely on institutional goals. The idea of shared decision-making.

–Nina Simon

natural i els problemes ecològics; i donar suport a l'agència per a l'acció i l'esperança en resposta a l'emergència climàtica mitjançant la reflexió sobre la natura i la relació dels mateixos infants a la natura. A Forest of Imagination i School Without Walls els professionals creatius han identificat i explorat temes contemporanis a través de la cocreació amb nens i nenes. Mitjançant aquest procés de co-investigació i co-creació, els professionals creatius i els educadors donen suport a l'exploració i la co-creació de coneixement entre els infants i a tota la comunitat d'aprenentatge d'adults com a aprenentatge professional continuat i el desenvolupament de la pedagogia. Tot i que el paper de l'artista a House of Imagination és diferent del paper de l'atelierista a les escoles d'educació infantil de Reggio Emilia, les paraules de Veà Vecchi (2010) ressonen amb l'experiència de House of Imagination:

Perquè l'atelier està en contacte amb el món de l'art, l'arquitectura i el disseny i perquè el atelierista té sovint antenes sensibles per a temes contemporanis, la seva tasca és rebre i portar a l'escola aquests interessants fluxos culturals i, quan sigui possible, reelaborar-los de manera adequada perquè il·luminin espais que puguin ser utilitzats per a l'experimentació amb

els infants. No s'ha de pensar que les idees derivades del món de l'art i el disseny estan allunyades de les infantils perquè els nens viuen immersos en la vida contemporània com ningú altre.

A 'Living Tree Mirror Maze', els codisenyadors de la instal·lació van explicar als infants que estaven provant idees per ells mateixos, veient com funcionava i tenien curiositat per saber què els feia pensar i com els feia sentir. Hi va haver un intercanvi d'idees constant entre els artistes i els infants, de reciprocitat i de cocreació al costat de l'altre. La idea del Living Tree Mirror Maze va evolucionar i es va crear conjuntament a través de la col·laboració amb els nens i nenes, inclosa una sessió prèvia on aquests van debatre les qüestions bàsiques plantejades pel Living Tree Mirror Maze i van experimentar amb idees. Aquestes idees es van compartir amb els artistes i dissenyadors com a part del seu procés de disseny i creació de la instal·lació dins del teatre the egg. La sessió realitzada a l'escola i la col·laboració durant el Living Tree Mirror Maze van permetre un intercanvi i diàleg efectiu entre tots els participants d'una manera democràtica i autèntica on es valoraven les idees de tothom.

Evidències del procés de co-creació

"Kate, mestra i Helen, artista, van crear conjuntament una situació en què els nens de 7 i 8 anys poguessin arribar a apreciar les habilitats, els talents, les maneres de treballar i les disposicions dels altres. Van treballar en una pintura col·lectiva que contenia diferents històries al seu interior. En grups reduïts es van treballar les idees per a cada panell. La negociació, la col·lisió de diferències, la col·laboració, la compartició, l'endeutament, l'adaptació, la propietat i l'honor de les idees dels altres eren part integral del procés democràtic de la pintura en un tot. Els infants van expressar els seus sentiments sobre el procés explicant que se sentien èpics, lliures, alegres de fer el que la seva imaginació els permetia'.

"Hi havia tantes coses que no podia descriure com si em sentissin emocionant, i després hi havia inspiració, nova, desordenada, ximple i bonica. Va ser només una gran jungla d'inspiració per a mi, va ser tan difícil escriure-ho tot".
Liz Elders, mentora

espai c, Barcelona

espai c és un entorn d'aprenentatge compartit, on un artista resident aporta una nova perspectiva sobre la creativitat, construint el pensament creatiu des dels llenguatges artístics. Entenent el concepte de creativitat com una facultat que no és exclusiva dels artistes, però que pot ser cultivada per totes les persones, el projecte espai c neix amb la voluntat de construir escenaris de creativitat democràtica (Adams i Owens 2016), on totes les persones poden treballar en col·laboració amb diferents actes creatius.

A l'espai c artistes i infants són copartípcips i comparteixen processos, responsabilitats i necessitats. L'artista, com a adult, no decideix pels nens i nenes, tots els participants comparteixen la responsabilitat sobre els processos i les relacions entre ells dins de l'estudi d'art.

Els vincles que es creen entre artistes i infants són cooperatius on tots comparteixen un objectiu comú, però cadascun d'ells té les seves pròpies responsabilitats i aprenen els uns dels altres de manera simètrica (Johnson & Johnson, 2018); tots estan immersos en la seva pròpia recerca, però els infants aprenen dels artistes, i viceversa. En aquest sentit, l'estudi/taller apareix com un espai democràtic

It would help a lot in this if we also banned the word "teach" and used the word "learn" exclusively instead. So clearly, teachers and students would learn together and share the risks one faces when exploring new areas.

–Luis Camnitzer

de co-creació. La presència de l'artista provoca canvis en l'aprenentatge dels infants, que esdevé més autònom, significatiu i creatiu.

En aquest espai de cocreació els infants també provoquen influència als artistes, que ofereixen des de la comunitat educativa, especialment dels infants, però també dels mestres, una aproximació significativa dels artistes al món de la infància. Aquest contacte permanent els està oferint una visió de la fantasia i la imaginació que fa trontollar els seus plantejaments metodològics i conceptuals del seu treball artístic. Per als artistes, les produccions infantils tenen la mateixa dignitat estètica que la pròpia, permetent un procés de creació col·lectiva basat en l'estimulació recíproca, l'horitzontalitat, l'aprenentatge conjunt i la mescla d'edats. Rob Farley explica com els artistes residents a l'escola s'inspiren en les idees salvatges dels artistes joves i responen de manera creativa de manera que tot el procés sigui totalment recíproc (a Freire, 2007).

Introduir aquest concepte de coparticipació en els processos d'aprenentatge a través del projecte espai c implica posar en pràctica una comprensió oberta i innovadora de la pedagogia.

Entrepensar: artista en residència Rosa Llop (espai c, Hangar, escola Sagarra).

Entrepensar és una caixa d'eines metodològiques per mediar en sessions de recerca generativa i col·lectiva accions de pensament, on utilitzo les pràctiques artístiques com a eina per emergir el coneixement, alhora que augmenta la participació i satisfacció dels participants gràcies a l'ús de llenguatges no discursius.

L'objectiu principal del programa espais c és que els infants experimentin de primera mà com pensa un artista i com es el seu procés creatiu, per estimular els processos de recerca propis. I això és molt interessant perquè penso que la pràctica artística produeix coneixement des d'un lloc privilegiat: l'espai del dubte. Un espai que permet qüestionar tot allò normatiu i que permet promoure un coneixement que no es construeix a partir la descripció del món sinó des de l'experiència del món, generant un coneixement subtil, lliure i emocional.

De fet, la pràctica artística contemporània tracta molt poc de produir i molt sobre qüestionar. I el que he pogut observar durant la meua participació en els espais c és que als alumnes de l'escola Sagarra els agraden els reptes i no tenen por de fer preguntes. I les preguntes són clau per activar l'aprenentatge perquè desencadenen curiositat i són sinònim de descobriment. Per tant, crec que el que és produeix als espais c no són dibuixos, pintures o escultures, sinó preguntes. Preguntes que finalment es convertiran en

provocacions per reinterpretar realitats i provocar accions de canvi. Per exemple, en aquesta acció d'entrepensar que vam fer a Hangar, ens vam preguntar sobre les implicacions polítiques del representació del temps. Els nens i nenes que hi van participar van poder qüestionar el rellotge com a representació neutral ja que van poder contrastar-ho amb representacions del temps d'altres espècies com arbres i animals, contrastant-ho amb com està el temps polititzat en termes de capitalisme. Provocar aquests tipus de preguntes és clau per construir un futur millor en termes de convivència. En la meua pràctica amb les accions d'entrepensar, tot aquest pensament crític es construeix a partir de llenguatges diversos: objectes, imatges, narracions, llum, sons, moviments corporals,... tota aquesta transdisciplinarietat és una eina que desperta una percepció més significativa del món ja que són llengües molt imprecises plenes d'ambigüitat i inexactituds que precisament provoquen més sinceritat emocional, autonomia i pensament divergent. Per exemple, quan treus infants de l'aula i els portes a un espai preparat on gairebé no hi ha il·luminació, veus com canvia de sobte la seva actitud, parlen en veu baixa, caminen amb precaució, cuiden els seus companys per-

Socially engaged art practice engages a community in problem solving by working together through difficult topics and ideas. When this collaboration is democratically shared, collaboration may emerge. –Rita Irwin

què no caiguin, empatitzen amb els que tenen por de la foscor, respecten els torns de paraula... De sobte, només canviar la il·luminació els fa transformar en individus molt més receptius i estableixen relacions més fortes entre ells. De fet, una de les coses van valorar més al final de l'acció a Hangar va ser la tranquil·litat que hi havia a la sala i el respecte que hi havia entre tot.

Per a mi, el més important és que quan un infant s'enfronta amb la interpretació del so, la llum, elements no discursius, els llenguatges artístics permeten l'infant desplegar significats carregats amb experiències personals i matisos subjectius sobre la seva relació amb el món. Aquestes interpretacions molt sovint visualitzen les fissures de les ideologies dominants i alteren les nostres suposicions com a adults. En l'acompanyament en un espai fosc pots visualitzar les ombres de classisme, racisme i exclusió que nosaltres normalment no podem veure en una aula lluminosa i brillant.

Un viatge amb el cos i la imaginació. Una Sala Blanca creada per estudiants del VAM, Bolonya.

El procés de cocreació s'aconsegueix quan l'usuari reproduïx creativament el seu propi coneixement del patrimoni, fent nous significats i interpretacions. L'entorn digital del Virtual Artistic Museum (VAM) facilita el procés de cocreació perquè permet narracions patrimonials originals i informals així com el paper actiu de l'usuari en el procés artístic.

Per a la següent activitat de cocreació, els alumnes es van dividir en grups i es va donar a cada grup una imatge d'una obra d'art. Se'ls va demanar que partissin d'aquesta imatge per realitzar primer un procés de lectura creativa i després proposar camins artístics als infants mitjançant la creació d'un conte digital.

Aquest procés de co-creació s'articula en les següents fases:

FASES	ACCIONS
Conceptualització visual	Elecció d'un tema social i cultural, una experiència pràctica o un objecte que tingui un significat subjectiu.
Cerca informació	Lectura i contextualització de la imatge/experiència/tema escollit més una possible comparació addicional amb imatges/experiències/temes similars
Disseny i muntatge	Disseny de l'exposició i creació de continguts (imatges, arxius d'àudio mp3, vídeos, documents pdf) L'exposició apareix com un conjunt d'objectes connectats entre si per un fil narratiu

5. Espais inclusius de trobada

El nostre propòsit és convidar tothom a un espai democràtic de trobada per explorar idees junts dins i a través de les arts, entenent l'art com a experiència (Dewey, 1943). Cada trobada educativa és una invitació a explorar idees, pensaments i sentiments junts i expressar-los de moltes maneres diferents, i mitjançant la coparticipació, on tothom és benvingut i tots els infants són iguals. En fer processos d'aprenentatge a través de les arts en espais inclusius de trobada es pot explorar l'espai entre infància, art, artistes i educadors. A través d'un espai obert de diàleg i expressió es posa més èmfasi en la possibilitat de fer art relacional i col·laboratiu que no pas en l'expressió purament individual. L'art és un espai inclusiu de trobada, un lloc de trobada d'idees i expressions i on es valora la diferència, entenent l'art com a pedagogia. Treure perquè esta repetit: Sota aquesta idea hi ha la concepció d'Eisner (2008):

El treball en les arts no només com una forma de crear performances i productes; però com a forma de crear la nostra vida ampliant la nostra consciència, modelant les nostres actituds, satisfent la nostra recerca de sentit, establint contacte amb els altres i compartint una cultura, l'art apareix com a necessitat de trobar un lloc significatiu en l'aprenentatge que es produeix a l'escola.

A "Encountering Pedagogy as Relational Art Practices", Irwin i O'Donoghe

However, audiences' role in arts has significantly changed over the years. Audiences does not want to appreciate art just by viewing, they want to be involved in the process of art creation.

-Howard Becker

(2012) exploren la pràctica de l'art socialment compromès juntament amb els educadors d'art i els futurs professors, per repensar les nocions d'ensenyament, aprenentatge i art. En aquest context, les trobades d'aprenentatge creen entorns, per a intercanvis significatius entre les maneres en què els professors artistes pensaven sobre la pedagogia i la naturalesa de l'aprenentatge artístic. Irwin i O'Donoghe es basen en la teoria de l'estètica relacional de Bourriaud, arribant a una noció d'A/R/Tografia com a forma de viure. Borriaud (1998) descriu com aquesta via obre possibilitats d'aprenentatge en una comunitat de pràctica:

L'estètica relacional descriu una pràctica artística comunament denominada art relacional. Aquesta pràctica artística inventa, produeix o reconfigura les relacions socials entre individus, grups i comunitats... L'estètica relacional descriu una pràctica artística que es coneix com a art relacional o pràctica estètica relacional (i altres vegades com a art compromès socialment, art comunitari, investigació).

Aquesta pràctica artística inventa, produeix o reconfigura les relacions socials entre individus, grups i comunitats (Irwin i O'Donoghe, 2012). Els diferents contex-

The possibility of a relational art (an art taking as its theoretical horizon the realm of human interactions and its social context, rather than the assertion of an independent and private symbolic space), points to a radical upheaval of the aesthetic, cultural and political goals introduced by modern art. Art as a state of encounter.

-Nicholas Borriaud

tos culturals i artístics que podem oferir als infants poden prioritzar aquesta atenció a l'aprenentatge inclusiu a través de les arts. Mitjançant aquesta coparticipació, infants i adults comparteixen experiències, idees i expressions en un espai connectat i relacional. La interconnexió de les idees en un espai comú és on les idees poden créixer i ser compartides. Aquest espai de possibilitat dinàmic i interrelacional convida llavors a una sensació d'investigació significativa en un espai compartit de trobada inclusiva.

It is impossible to be a single individual. The human being is something more than a social being, his condition is relational. You cannot say an I without resonating with a we. Beyond the union/separation duality, bodies continue because they are finite. Finitude as a condition not of separation but of continuation is the basis for another conception of us, based on the alliance and solidarity of singular bodies, their languages and their minds.

-Marina Garcés

Exemples pràctics

espai c, Barcelona

En el projecte espais c compartim la concepció d'Eisner (2008) d'entendre "el treball en les arts no només com una manera de crear objectes i productes; sinó com a forma de crear la nostra vida ampliant la nostra consciència, modelant les nostres actituds, satisfent la nostra recerca de sentit, establint contacte amb els altres i compartint una cultura". Sota aquesta premissa l'art apareix com a necessitat de trobar un lloc significatiu en l'aprenentatge que succeeix a l'escola. En el projecte espais c, l'escola facilita un espai per crear un taller artístic compartit -gestionat pels artistes i els infants-, on l'aprenentatge apareix a través de la contaminació, entre el món adult i el món infantil. En aquest sentit, l'atelier és un espai/temps d'aprenentatge circular sense límits, de pensament heterogeni. L'acte d'inserir un taller artístic dins de les escoles crea dinàmiques i processos relacionals, en els quals les obres i els projectes es construeixen a partir de la contaminació entre diferents persones, on el context social de l'escola i dels artistes configura el projecte, entenent l'art com un espai per la retrobada (Borriaud 2002).

Portar aquestes estratègies de coneixement a l'escola permet als infants aprendre a través de l'assaig i l'error, i a construir una recerca personal tant de les preguntes que es fan en relació al món, com una recerca per formular les seves pròpies hipòtesis. En aquest taller artístic,

The place is necessary as a space where we need others, as a meeting space. –Marc Augé

l'infant se sent acompanyat i no jutjat en el desenvolupament de les seves idees a través dels cent llenguatges artístics de Malaguzzi. Aquest espai permet la trobada i la cooperació com a estratègia d'inclusió (Duran i Blanch 2008). Per això, l'espai c facilita i promou la inclusió de diferents identitats, capacitats, coneixements, preferències, fomentant un clima positiu perquè tots els infants puguin encaixar i ser conscients que tots, però especialment aquells nens o nenes amb dificultats acadèmiques o problemes de conducta, se senten còmodes per participar i desenvolupar les seves idees en aquest context.

Aquest estudi creatiu sorgeix com un espai inclusiu perquè al ser un espai sense judici ni avaluació, autogestionat per infants i artistes, permet que els alumnes se sentin acceptats des de les seves particularitats, interessos i idees (Blanch, 2016). Els professors ens expliquen com s'estan adonant que l'espai c és també un lloc on alguns infants que necessiten una atenció més individualitzada, i que tenen capacitats diferents, estan molt concentrats. Aquí fan creacions extraordinàries, és un espai on se senten capaços i poden experimentar les seves possibilitats creatives. Alumnes amb autisme han trobat en l'espai c un oasi de seguretat dins l'escola, on se senten tranquils elaborant creacions fantàstiques.

House of Imagination, Regne Unit

House of Imagination co-crea espais inclusius per a tots els adults (mestres, auxiliars docents, famílies, professionals creatius) i infants on puguin aprendre junts a través de relacions recíproques i democràtiques. Són espais socialment democràtics on es poden viure els valors HOI de respecte i democràcia: valorar el potencial i les disposicions de cadascú; i veure tots els adults i nens com a forts i capaços. House of Imagination co-crea llocs experimentals d'aprenentatge on hi ha una sensació de llibertat per trobar i seguir fascinations. La naturalesa de la co-enquesta ajuda els infants, els joves i els adults a buscar i plantejar bones preguntes, i a provar diferents maneres de pensar i aprendre. En aquests espais immersius de trobada: un espai per trobar diferents perspectives i idees; per provar noves maneres de treballar. Són espais segurs on provar idees en companyia dels altres i són, per la seva naturalesa, inclusius i acollidors.

School Without Walls crea una oportunitat perquè els educadors pensin sobre l'ensenyament i l'aprenentatge de manera diferent: per inspirar l'aprenentatge a tot arreu, més enllà dels murs de l'escola (Hay 2019). School Without Walls és un projecte d'aprenentatge creatiu radical que desafia les ortodòxies actuals i informa d'un canvi en la cultura de l'aprenentatge, situant les arts al centre del procés. L'aprenentatge dels infants té lloc fora del campus de l'escola, en centres culturals i espais públics de la ciutat, on els infants es troben amb

indagacions significatives i creatives en contextos de la vida real juntament amb els adults com a mentors en el procés d'aprenentatge. Aquest espai de trobada immersiu i inclusiu proporciona un desenvolupament professional continu d'alta qualitat per als docents, desenvolupant la seva pràctica a través de la recerca activa i responsabilitzant els infants i joves del seu propi aprenentatge, com a ciutadans actius.

El projecte Sense of Place (HOI) involucrava a la recerca famílies amb infants d'un i dos anys. Els artistes van donar suport a famílies i educadors per explorar el patrimoni familiar, la cultura i la narrativa, mitjançant la cocreació d'espais segurs on tothom pogués estar immers junts en processos creatius. La qualitat de les relacions va ser descrita pel grup com a autèntica, solidària, respectuosa, de confiança, sense jutjar i no jeràrquica. Aquests espais comunitaris inclusius van crear un sentit de ser i pertinença a través del procés de fer i compartir històries. Els pares i mares es van sentir empoderats per prendre les seves pròpies eleccions, van expressar la seva pròpia creativitat i cultura, cosa que els va donar agència. Es van respectar les diferències i es va valorar, compartir i celebrar la diversitat i la riquesa

By method and provisionally, we can isolate an object from its environment, but, by method as well, it is no less important to consider that objects, and above all living beings, are open systems that can only be defined ecologically, that is, in their interactions with the environment, which is part of them as much as they themselves are part of it. –Edgar Morin

sa de l'experiència social i cultural dins de les famílies i comunitats. El temps i el ritme del projecte co-creat van permetre a les famílies prendre possessió, mostrar les seves capacitats i capacitats creatives, les seves aspiracions per a ells mateixos i els seus fills i mostrar el seu potencial com a ciutadans actius a la seva comunitat. Durant tot el projecte, educadors i famílies van parlar de la seva experiència de treball en aquest espai d'incertesa i de com era diferent de les seves experiències habituals dins dels centres. Sovint, van descriure com el seu sentiment inicial de malestar per no ser dit què fer havia canviat a mesura que treballaven al costat dels artistes, i finalment van arribar a veure aquest procés obert com empoderador. Per tant, una part clau del paper dels artistes en cada escenari va ser mantenir aquest espai d'incertesa, aportant les eines i les habilitats per donar suport als implicats a trobar el seu camí dins d'ell. Van trobar junts diferents experiències creatives i culturals.

6. Ambients estètics

Si entenem el lloc com la possibilitat de trobada i aprenentatge és important crear un entorn que optimitzi l'aprenentatge creatiu a través de tots els sentits. Els entorns estètics conviden, nodreixen i desenvolupen sensibilitats estètiques com a part important de l'ésser humà, aprenent en i a través de les arts, i prioritant el pensament i el sentiment en lloc de la mera tècnica. L'estètica d'un entorn educatiu creatiu pot expressar i comunicar l'enfocament pedagògic de l'entorn, visibilitant l'aprenentatge (Giudici et al 2001). A les escoles de Reggio Emilia l'entorn és el tercer professor. La creació d'entorns d'aprenentatge bells i estètics convida els infants a establir connexions i expressar les seves idees en un centenar d'idiomes de Malaguzzi.

L'estètica de l'aprenentatge implica buscar la bellesa de l'aprenentatge a través de la documentació pedagògica així com en els materials intel·ligents que s'ofereixen als nens i nenes. L'atelierista de Reggio Emilia Veà Vecchi (2016) explica com l'estètica i l'expressió són activadors de l'aprenentatge en totes les maneres de conèixer dels infants... Els infants tenen dret a créixer en llocs acollidors i agradables; l'educació no pot estar exempta d'aquestes tasques. L'atenció a la dimensió estètica és un mètode pedagògic que dona excel·lents resultats, atès que la recerca de la bellesa pertany als processos de pensament autònoms, inclosos els de l'infant.

Codissenyar un entorn estètic amb educadors, artistes i infants és un element important en l'aprenentatge que prioritza la cultura pedagògica visual. Convidar famílies i cuidadors a un espai pedagògic viu de creació i reflexió pot conduir a una comprensió més profunda de l'experiència artística i educativa. El paper d'una dimensió estètica en l'aprenentatge pot ser transformador a l'hora de destacar la comunitat d'infants, artistes i educadors que aprenen junts. Aquesta actitud de cura, empatia i atenció convida a fer sentit i a donar sentit a través de la curiositat i la meravella. Loris Malaguzzi va anomenar aquest fet com la vibració estètica amb infants i adults, la qual activa l'aprenentatge en una filosofia pedagògica vibrant i creativa. Si l'entorn es crea conjuntament amb els adults, entenent els infants com a element essencial de la pedagogia, també es pot centrar en l'art de permetre l'aprenentatge imaginatiu un lloc per aprendre junts sobre el món real i sobre els possibles mons de la imaginació (Dahlberg et al 2006).

A Interstice hem estat investigant les disposicions i comportaments d'aprenentatge creatiu dels infants dins dels entorns creatius que oferim, on la creativitat pot florir. La importància d'un entorn d'aprenenta-

We must rethink the training model that is often drawn as the “manufacture” of a human being, instead of understanding education as accompaniment, hospitality and reception of the other in their radical otherness. Hannah Arendt
Relational works of art seek to establish intersubjective trobades in which the meaning is elaborated collectively rather than in the private space of individual consumption. As a discrete, portable and autonomous work of art that transcends its context, relational art is totally subject to the contingencies of its environment and its public. In addition, this public is planted as a community. –Claire Bishop

tge estètic, propici i creatiu dona suport al joc, fomenta l'autoconfiança, l'autoestima i l'expressió artística. És important destacar que volem que els nens i nenes participin en un aprenentatge intencionat, imaginatiu i creatiu dins i a través de les arts, perquè siguin curiosos, lúdics i desenvolupin l'amor per aprendre.

Tant els entorns educatius i culturals com l'aprenentatge a l'aire lliure ofereixen entorns rics en possibilitats perquè els infants siguin artistes, exploradors i contacontes. En entorns estètics tots els modes d'aprenentatge creatiu són possibles i els nens i nenes poden prosperar. Com a educadors podem desenvolupar espais de potencial i possibilitat, en diferents contextos, oferint als infants tant sensibilitats estètiques individuals com en una comunitat de pràctica, aprenent junts, arreu.

Exemples pràctics

House of Imagination & School Without Walls, Bath

House of Imagination construeix entorns estètics d'aprenentatge per construir llocs experimentals d'aprenentatge per a adults i infants, reimaginant diferents maneres d'aprendre i conèixer a les escoles, oferint la cocreació d'entorns immersius per a la investigació.

El projecte School without Walls proposa residències de set setmanes d'infants d'educació primària en centres culturals de la ciutat de Bath, on realitzen els seus aprenentatges amb l'acompanyament d'artistes i professionals del centre creatiu.

Aquesta residència provoca una oportunitat perquè els educadors pensin sobre l'ensenyament i l'aprenentatge de manera diferent: per inspirar l'aprenentatge a tot arreu, més enllà dels murs de l'escola. Aquest entorn d'investigació transforma l'aprenentatge tant per als docents com per als infants. L'enfocament es basa en un conjunt clar de principis desenvolupats amb 5x5x5=creativity anteriorment, bàsicament aquest procés implica inspiració, immersió i invenció (Hay 2019). Junts dissenyem llocs experimentals per a l'aprenentatge que siguin transformadors; informar, canviar i que reimaginin l'aprenentatge i l'escola. Entorns estètics que donen espai i temps per a un aprenentatge autodirigit, reflexiu i per trobar les seves pròpies preguntes, trobar el seu propi camí. La sensació de llibertat que això crea és vital en

By aesthetic I mean: sensitive to the structure it connects.

–Gregory Bateson

l'aprenentatge. Aquests entorns estètics connecten cors, mans, cossos i ments.

Infants, educadors i artistes han expressat les seves idees sobre com estem aprenent junts en aquests nous espais d'aprenentatge:

El Forest of Imagination pot arribar a ser un lloc on tots aprenem alguna cosa sobre nosaltres mateixos i la natura. Aquests miralls ens donen l'oportunitat de reflexionar sobre nosaltres mateixos, a la natura, al teatre. Andrew Amondson, artista

En un calorós dia d'estiu al Museu de Bath at Work, la majoria dels infants estaven contents de passejar i de vegades córrer, de xerrar amb els amics o de trobar un lloc tranquil on amagar-se. Alguns d'ells s'asseien i feien dibuixos mentre reflexionaven.. Liz Elders, mentora

Wyatt va mirar el Penny Farthing (una màquina com mai abans havia vist) i es va preguntar tot tipus de meravelles. Mentre estava assegut, va reflexionar no només sobre la bicicleta sinó també sobre el ciclista. Qui era el propietari? Qui ho va fer? El fabricant i el propietari eren el mateix? Wyatt va construir una narració, de la seva pròpia creació, a partir d'una combinació simple però rara d'esdeveniments. Va mirar

al seu voltant i va veure una cosa que li va semblar curiosa i atractiva. Es va inspirar en l'objecte. Va tenir temps per estudiar-ho. No estava limitat per una expectativa fixada. Va tenir temps de deixar la seva ment vagar. Imaginar. A somiar dia a dia. I el més emocionant, va tenir temps d'inventar. David, director i Caroline, educadora

L'efecte de l'entorn d'aprenentatge estètic en l'aprenentatge d'adults i infants pot tenir ressonàncies de gran abast:

Per a mi, aquesta imatge representa el poder del procés d'aprenentatge creatiu que van viure els nens durant les set setmanes de residència de School without Walls al teatre the egg. Capta el que el procés de la residència provoca als infants. Podien expressar-se d'una manera que fins aleshores no havien triat o se sentien empoderats per fer-ho. Havien passat de personatges monocromàtics a un arc de Sant Martí o a l'autoexpressió. El procés d'aprenentatge creatiu va desbloquejar la creativitat innata dels infants i li va donar una plataforma sobre la qual brillar. A mesura que els nens i nenes es veien brillar, la seva confiança creixia. Aquest creixement va inspirar més confiança en un

mateix de manera exponencial i va convertir els infants en persones amb més confiança i capacitat, empoderades per afrontar els reptes del món. Com a mestra i pedagoga aquesta va ser la transformació més poderosa que he viscut mai. Va canviar tots els infants que ho van viure i em va canviar com a educadora i com a persona. Ben, educador

School without walls és un autèntic aprenentatge, això és el que hem de poder fer com a humans. Les coses com les matemàtiques i l'alfabetització que fem a l'escola són només coses que necessitem saber. Això és un aprenentatge real. Nen, 8 anys

Hi ha una sensació de llibertat creada en aquest entorn d'aprenentatge creatiu:

L'experiència cultural compartida – que va continuar en diferents formes a la tornada a l'escola– va permetre desenvolupar un llenguatge comú d'aprenentatge per a tots els grups d'infants. Els nens van expressar una sensació de llibertat que contrastaven amb la sensació d'estar bloquejats quan estaven a l'escola. Les seves preguntes i reflexions ens van fer qüestionar l'entorn d'aprenentatge molt estret d'una aula petita i ha donat com a resultat un augment del

Education can be an act of resistance or a protocol to find new ways of being together. I also understand art as an area of knowledge with which we can make being together no longer an obligation. Nicolás París

To define a space we need architectural elements, but to produce meeting places we need elements such as dialogue, noise, light, hours. –Nicolás París

nombre de visites fora del lloc a la ciutat, no només ampliant l'experiència de la ciutat dels infants, sinó que ha augmentat la participació dels pares i família en aquests entorns culturals. Sue, directora
Semblava com si ens estiguéssim embarcant en una aventura junts on l'aprenentatge era a mida real i per tota la vida. Liz, mentora

espai c, Barcelona

El pintor Uslé afirma que el que més preocupa avui a l'artista no és donar una explicació del món, ni respostes concretes, sinó desenvolupar mètodes per descriure i veure el món. Tenir un artista resident a l'escola aporta una nova mirada a la realitat, incorporant una relació creativa amb el món, a través dels diferents llenguatges artístics. Els artistes proposen una altra manera de qüestionar, una ment oberta, permetent percebre la realitat i fer les coses de manera diferent (Adams i Owens 2016). L'artista crea un espai segur

The classroom should be a kind of transparent aquarium where ideas, attitudes and people are reflected.

–Loris Malaguzzi

perquè els infants puguin explorar mitjançant la cocreació amb altres. I per això creiem necessari establir un taller artístic dins de l'escola, on els nens i nenes puguin desenvolupar el pensament sobre altres entorns estètics; l'estudi artístic, on les idees es desenvolupen a través de les formes que l'artista ofereix amb altres referències de materials, quadres o sobre obres d'altres artistes.

Mentre Loris Malaguzzi parlava de l'atelier escolar com un lloc impertinent (a Hoyuelos, 2020), nosaltres el definim com un espai singular, on l'aprenentatge és rizomàtic, multidireccional i complex, on hi ha una tensió permanent entre l'aspiració a un no- coneixements parcel·lats, no dividits, no reductors, i el reconeixement que tot el coneixement és inacabat i incomplet (Morin 2009), que és propi del camp de l'art. En el programa espais c desitgem que la pràctica artística aparegui com un terreny ric per a l'experimentació social, com a espai parcialment preservat de l'estandardització de la conducta (Bourriaud 2002), fins i tot dins de la realitat de l'escola. A través d'aquest projecte es vol contribuir al qüestionament de Vecchi (2021) quan es planteja com podrien canviar els processos d'aprenentatge i ensenyament si la cultura escolar acollís els llenguatges poètics i la dimensió estètica com a elements significatius per a la construcció

de coneixement. Tal com defineix Aguirre (2005), l'objecte de l'art és condensar l'experiència d'una manera estètica i, per tant, l'objecte de l'educació artística ha de ser generalitzar la sensibilitat per fer ús d'aquesta experiència, posar en pràctica experiències personals tan condensades, entrelaçar experiències. Per fer-ho, volem aportar experiències estètiques de qualitat que permetin conrear la creativitat dels més petits, mentre investiguen la realitat, indaguen sobre l'experiència i creen coneixement a través d'accions culturals.

Artistic education allows us to ensure that education includes the development of actions, instead of tasks, understanding action as the creation of novelty, through which we reveal our identity through metaphor and the aesthetic processes that shape this action. –Hannah Arendt

Conclusions

Com es gira una ombra cap per avall?

Un dia, quan el psicòleg Jerome Bruner visitava una escola de Reggio Emilia, un nen li va preguntar: "Com es gira una ombra?".

Aquesta pregunta condensa el perquè del projecte Interstice, i de tots els projectes anteriors que nosaltres com a artistes, investigadores i docents universitàries, hem desenvolupat durant les darreres dècades: la urgent necessitat de permetre la infància especular, investigar, imaginar, comprendre, crear solucions i metàfores pròpies en el seu particular aprenentatge del món. I per això, cal que la infància pugui desenvolupar-se en entorns d'aprenentatge creatius i inclusius, en què les seves investigacions estiguin acompanyades per adults curiosos i creatius, que sàpiguen fer servir la seva imaginació i entendre les idees que la infància va construint en els seus aprenentatges conceptuals i relacionals amb l'entorn i amb els altres.

Bruner (1990) ens va advertir fa molt de temps que la societat s'equivocava i que calia canviar-la, i per això calia gent creativa, gent que sabia fer servir la seva imaginació. Com a educadors, i també com a artistes, tenim la voluntat de millorar la situació del món que tots compartim. Entenem que ja no ens podem conformar amb reproduir l'estat actual de les coses, i les arts ens permeten repensar el món que

The aesthetic conception that is promoted from the Reggio Emilia schools is a space of visibility to show an image of children's culture full of potential. –Javier Abad y Ángeles Velasco

habitem. Si les arts ens permeten, com diu Maxime Greene, una manera més vibrant d'estar al món, és necessari que les arts no continuïn desenvolupant-se fora de les experiències de la majoria dels infants, sinó que formin part de l'escenari d'aprenentatge comú a tots els infants d'arreu: l'escola.

Interstice té la intenció d'apropar les arts en els entorns educatius per permetre als infants tenir una altra manera de viure el món, dibuixar-lo i imaginar-lo de nou, juntament amb adults creatius. Hem dissenyat el projecte Interstice com un lloc de trobada entre infància, mestres i artistes, on tots tenim l'oportunitat de co-dissenyar escenaris d'aprenentatge on les arts permetin la creativitat en espais de trobada inclusius construïts amb entorns estètics.

L'experiència de cada soci que treballa en el projecte ha posat de manifest la necessitat de visualitzar la importància de l'art en l'educació i les diferents maneres d'incorporar-los en el dia a dia, en la vida dels infants, a casa i a l'escola. En aquest projecte hem après que hem de crear un moviment conjuntament amb infants, famílies, mestres i artistes. Quan prenem una posició inesperada o cre-

ativa el sistema es reorganitza i genera reaccions noves i boniques. L'art és la principal pertorbació; ve a qüestionar-nos, a despertar-nos, a adonar-nos i ser conscients del que estem fent, com ho fem i amb qui. Hem de trobar la manera de trobar-nos en aquelles zones intersticials - trobar el temps i l'espai per generar espais de trobada en un entorn estètic artístic, per compartir i co-crear la nostra realitat quotidiana a les escoles i a les nostres ciutats- una realitat que respongui a les nostres necessitats i ens ofereix un espai respectuós i solidari on podem conviure.

Els infants d'avui s'enfronten a un futur incert i, per tant, la creativitat i la imaginació són més vitals que mai. S'obren nous espais de trobada davant la pandèmia, la guerra i l'emergència ecològica. Junta-ment amb Interstice, ara tenim un propòsit compartit d'oferir enfocaments creatius i alternatius per a l'aprenentatge en i a través de les arts. Estem convençuts que cal dissoldre la separació entre art i educació. Com explica Camnitzer, ambdós àmbits s'enriqueixen si assumeixen les seves responsabilitats: si l'art assumeix la responsabilitat com a instrument de cognició i si l'educació assumeix la responsabilitat d'alliberar l'alumne com a individu i formar-lo perquè pugui tenir les

Our intention was to use the imagination as a unifying element of the various activities and to consider the aesthetics of knowing as an energy that has its roots within us and that leads us to choose between models of action, thought, and imagination.

-Vea Vecchi

seves pròpies idees. Interstice vol ser un pas més en aquest procés, però també hem de dissoldre aquesta separació en diferents llocs i amb diferents estratègies. Aquest és el propòsit d'aquest llibre: entre totes podem col·lapsar aquesta separació, creant sentit entre els diferents espais d'aprenentatge creatiu i crític que permetin als infants créixer en un món de possibilitats i imaginació.

Per a continuar llegint

- Abad Molina, J., & Ruiz de Velasco, Á. (sf). La escuela como ámbito estético según la Pedagogía Reggiana. Anidare, Arquitectura Educativa. <https://anidarecompany.wixsite.com/inicio/escuela-ambito-estetico-reggio>
- Acaso, M. (2019). Gira. Museo Nacional de Arte Reina Sofia. https://mariaacaso.es/wp-content/uploads/2019/08/AAFF_GIRA_LRes.pdf
- Adams, J., & Owens, A. (2016). Creativity and Democracy in Education. Routledge.
- Aguirre, I. (2005). Teorías y prácticas en educación artística. Ideas para una revisión pragmática de la experiencia estética. Octaedro.
- Bancroft, S., Fawcett, M., & Hay, P (2008). Researching Children Researching the World: 5x5x5=creativity. Trentham Books.
- Blanch, S. (2016). La educación Inclusiva. En A L. Martin i D. Vilalta (Coord), La educación infantil hoy: retos y propuestas (pp.24-32). ICE UAB. https://www.uab.cat/doc/Educacion Infantil_Hoy_Retos_Propuestas
- Blanco, V., & Cidrás, S. (2021). Una línia surt a passejar; Projectar un món millor; L'ensenyament del dibuix avui en dia. A. V. Blanco, V., i S. Cidrás (Eds.), Dibuixar el món. Jugar, crear, compartir (pp. 15-36). Associació de Mestres Rosa Sensat.
- Bourriaud, N. (1998). Relational aesthetics. Les presses du réel.
- Bourriaud, N. (2002). Esthétique relationelle. Les presses du réel.
- Bruner, J. (1990). Acts of meaning. Harvard University Press.
- Camnitzer, L. (2015). Thinking about Art Thinking. e-flux Journal, 65. <https://www.e-flux.com/journal/65/336660/thinking-about-art-thinking/>
- Camnitzer, L. (2021). Manual anarquista de preparación artística. Desbordes, 12(1), 10-21. <https://doi.org/10.22490/25394150.5529>
- Chappell, K., Craft, A., Burnard, P., & Cremin, T. (2008). Question-posing and question responding: the heart of 'Possibility Thinking' in the early years, Early Years, 28(3),267-286. <https://10.1080/09575140802224477>
- Crabbe, K., Husok, O., & Kraehe, A. M. (2022). Youth Creative Agency Toward Art Museum Futurity: Re-imagining Inclusive Practices Through Youth Participatory Action Research. Journal of Museum Education, 47(1), 59-70.
- Craft, A. (2001). Little c Creativity. In A. Craft, B. Jeffrey, & M. Leibling (Eds.). Creativity in Education (pp. 45-61). Continuum.
- Craft, A. (2002). Creativity and Early Years Education. Bloomsbury Publishing, Continuum Studies in Lifelong Learning.
- Craft, A. (2005). Creativity in Schools: Tensions and Dilemmas. Routledge.
- Craft, A. (2006). Fostering creativity with wisdom, Cambridge Journal of Education, 36(3), 337-350. <http://10.1080/03057640600865835>

- Craft, A., & Jeffrey, B. (2008). Creativity and Performativity in Teaching and Learning: Tensions, Dilemmas, Constraints, Accommodations and Synthesis. *British Educational Research Journal*, 34(5), 577-584.
- Craft, A., Cremin, T., Hay, P., & Clack, J. (2014). Creative primary schools: developing and maintaining pedagogy for creativity, *Ethnography and Education*, 9(1), 16-34, DOI: 10.1080/17457823.2013.828474
- Craft, A., Jeffrey, B., & Leibling, M. (2001). Creativity in Education. Continuum.
- Craft, A., McConnon, L., & Matthews, A. (2012). Child-initiated play and professional creativity: Enabling four-year-olds' possibility thinking. *Thinking Skills and Creativity*, 7, 48-61. <https://10.1016/j.tsc.2011.11.005>
- Cremin, T. (2013). Pàg 17 castellà i 33 en anglès. Inicialment no estava amb any de cita. Ara ho has marcat amb el 13.
- Dahlberg, G., Moss, P., & Pence, A. (2005). Más allá de la calidad en la educación inicial. Graó.
- Davies, D., Jindal-Snape, D., Collier, C., Digby, R., Hay, P., & Howe, A. (2013). Creative learning environments in education—A systematic literature review. *Thinking Skills and Creativity*, 8, 80–91.
- Davies, D., Jindal-Snape, D., Digby, R., Howe, A., Collier, C., & Hay, P. (2014). The roles and development needs of teachers to promote creativity: A systematic review of literature. *Teaching and Teacher Education*, 41, 34-41
- Dewey, J. (1910). *How We Think*. D. C. Heath & Company.
- Dewey, J. (1980). *Art as experience*. Perigee Books.
- Duran, D., & Blanch, S. (2008). L'aprenentatge cooperatiu com a estratègia instructiva per a la inclusió. *Suports* 12(1), 4-12. <https://raco.cat/index.php/Suports/article/view/120852/192754>
- Edwards, C., Gandini, L., & Forman, G. (1998). Introduction in *The Hundred languages of Children. The Reggio Emilia Approach – Advanced Reflections*. Ablex Publishing Corporation.
- Eisner, E. (2008). Art and Knowledge. In J. G. Knowles & A. L. Cole (Eds.), *Handbook of the Arts in Qualitative Research: Perspectives, Methodologies, Examples, and Issues* (pp. 3-12). Sage Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781452226545.n>
- Eisner, E. (2008). Art and Knowledge. In J. G. Knowles, & A. L. Cole (Eds.), *Handbook of the Arts in Qualitative Research: Perspectives, Methodologies, Examples, and Issues* (pp. 3-12). Sage Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781452226545.n>
- Eisner, E. (2008). The role of the arts in transforming consciousness. In E.W. Eisner (Ed.), *The Arts and the Creation of Mind* (pp. 1-24). University Press <https://doi.org/10.12987/9780300133578-003>
- Eisner, E. W. (2002). *The Arts and the Creation of Mind*. Yale University Press.
- Freire, H. (2007). Room 13, un espacio para crear. *Cuadernos De Pedagogía*, 37(3), 18-23.
- Gianni Rodari, G. (1996). The grammar of fantasy: An introduction to the art of inventing stories. Teachers & Writers Collaborative.
- Giudici, C., Rinaldi, C., & Krechevsky, M. (2001). *Making Learning Visible: Children as individual and group learners*. Project Zero. Harvard Graduate School of Education.
- Greene, M. (1993). Imagination, Community and the School. *The Review of Education*, 15(3-4), 223-231. DOI: 10.1080/0098559930150303
- Greene, M. (1995a). Releasing the imagination: Essay on education, the arts, and social change. Jossey-Bass.
- Greene, M. (1995b). The shapes of childhood recalled. In Greene, M. (Ed.), *Releasing the imagination. Essays on Education, the Arts, and Social Change* (pp.73-88). Jossey-Bass.
- Hay, P. (2019). *School Without Walls 2019. 5x5x5=creativity*. <http://houseofimagination.org/>
- Hay, P. (2023). *Children are Artists, Supporting Children's Learning Identity as Artists*. Routledge.
- Haywood Rolling, J. Jr. (2010). A Paradigm Analysis of Arts-Based Research and Implications for Education. *Studies in Art Education: A Journal of Issues and Research*, 51(2), 102-114
- Hohr, H. (2013). The Concept of Experience by John Dewey Revisited: Conceiving, Feeling and “Enlivering”. *Stud Philos Educ* 32, 25–38 <https://doi.org/10.1007/s11217-012-9330-7>
- Hooks, B. (2022). Enseñar pensamiento crítico. Rayo Verde Editorial.
- International Commission on the Futures of Education (2021). *Building imagination, judgment and possibility through arts education. UNESCO, Reimagining All Our Futures*.
- Hoyuelos, A. (2006a). Primera estrategia del principio estético 2: El taller. En Hoyuelos, A. (Ed.), *La estética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi* (pp-125-173), Octaedro-Rosa Sensat.
- Hoyuelos, A. (2006b). Principio estético 1: La escuela es un ámbito estético habitable. En Hoyuelos, A. (Ed.). *La estética en el pensamiento y obra pedagógica de Loris Malaguzzi* (pp-50-57), Octaedro-Rosa Sensat.
- Hoyuelos, A. (2020) Loris Malaguzzi. Una biografía pedagógica. Morata. https://edmorata.es/wp-content/uploads/2020/11/HOYUELOS.-Loris-Malaguzzi_prw-1.pdf
- Irwin, R., & O'Donoghue, D. (2012). Encountering pedagogy through relational art practices. Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1111/j.1476-8070.2012.01760.x>

- Johansson, E., & Løkken, G. (2013). Sensory Pedagogy: Understanding and encountering children through the senses, *Educational Philosophy and Theory* <https://doi.org/10.1080/00131857.2013.783776>
- Johnson, D., & Johnson, R. (2018). Cooperative Learning: The Foundation for Active Learning. *Intechopen* <https://10.5772/intechopen.81086>.
- Kupers, E., Lehmann-Wermser, A., McPherson, G., & van Geert, P. (2019). Children's creativity: A theoretical framework and systematic review. *Review of Educational Research*, 89(1), 93-124. <https://doi.org/10.3102/0034654318815707>
- Letseka, M., & Zireva, D. (2013). Thinking: Lessons from John Dewey's *How We Think*. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 2, 51-60. [10.5901/ajis.2013.v2n2p51](https://doi.org/10.5901/ajis.2013.v2n2p51).
- Lum, C.H., & Wong, J. (2021). The artground ecology: Engaging children in arts and play experiences. *Springer*.
- McLellan, R., Galton, M., Stewart, S., & Page, C. (2012). *The Impact of Creative Partnerships on the Wellbeing of Children and Young People. Final Report to Creativity, Culture & Education (CCE)*. University of Cambridge: Faculty of Education.
- Merleau-Ponty, M. (2003): *Phénoménologie de la perception*. Gallimard.
- Moon, S., Rose, S., Black, A., Black, J., Hwang, Y., Lynn, L., & Memoli, J. (2013). Releasing the Social Imagination: Art, the Aesthetic Experience, and Citizenship in Education. *Creative Education*, 4, 223-233. doi: 10.4236/ce.2013.43033.
- Morin, E. (1994). Epistemología de la complejidad. En Schnitman, F. (Ed.). *Nuevos Paradigmas, Cultura y Subjetividad* (pp. 421-442). Paidós.
- Morin, E. (2019). *Sull'estetica*. Raffaello. Cortina Editore.
- Munari, B. (1985). Sense of touch. In B. Munari (Ed.), *The tactile workshops* (p.3). Edizioni Corraini.
- Munari, B. (2018). *Fantasia*. Gustavo Gili.
- París, G. (2019). El arte como espacio de encuentro: influencias rizomáticas entre infancia y artistas residentes en la escuela. *Arteterapia*, 14, 57-75.
- París, G., & Hay, P. (2019). 5x5x5=Creativity: Art as a transformative practice. *International Journal of Art and Design*. <https://doi.org/10.1111/jade.12229>
- Penfold, L. (2019). Material Matters in Children's Creative Learning. *Journal of Design and Science*. <https://jods.mitpress.mit.edu/pub/bwp6cysy>
- Planea (2021). ¿Cómo hacer un proyecto de co-creación para espacios de aprendizaje? *Pez*. <https://redplanea.org/recursos/como-hacer-un-proyecto-de-co-creacion-para-espacios-de-aprendizaje/>
- Prentice, R. (2000). Creativity: A Reaffirmation of Its Place in Early Childhood Education. *Curriculum Journal*, 11, 145-158. <http://dx.doi.org/10.1080/09585170050045173>
- Rinaldi, C. (2021). In *Dialogue with Reggio Emilia Listening, Researching and Learning*. Routledge.
- Robinson, K. (ed.) (1999). National Advisory Committee on Creative and Cultural Education. *All Our Futures: Creativity, Culture and Education*. DFEE.
- Sabadell Artiga, L. (2012). *Guia práctica per crear a l'escola*. https://www.cocreable.org/wp-content/uploads/2016/03/guiacocreacio_web.pdf
- Shusterman, R. (2010). Dewey's Art as Experience: The Psychological Background. *The Journal of Aesthetic Education*, 44(1), pp. 26-43.
- Sternberg, R. J. (2010). Teaching for creativity. In R. A. Beghetto & J. C. Kaufman (Eds.), *Nurturing creativity in the classroom* (pp. 394-414). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511781629.020>
- Trevarthen, C., & (1979). Communication and cooperation in early infancy: A description of primary intersubjectivity. In M. Bullowa, (Ed.) *Before speech: The beginning of human communication* (pp. 321-347). Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (2011). What is it like to be a person who knows nothing? Defining the active inter-subjective mind of a newborn human being. *Infant and Child Development*, 20, 119-135.
- UNESCO. (2021). *Reimagining All Our Futures: Building imagination, judgment and possibility through arts education*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000379707.locale=en>
- Vecchi, V. (2010). *Art and Creativity in Reggio Emilia exploring the Role and Potential of Ateliers in Early Childhood Education*. Routledge.
- Vecchi, V. (2016). *Estética y aprendizaje*. *Infancia*, 16, 57-63.
- Vincent-Lancrin, S., et al. (2019), *Fostering Students' Creativity and Critical Thinking: What it Means in School*, Educational Research and Innovation, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/62212c37-en>.

